

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՍՆԱԴԱՐԱՆ

ՄՊ.

ՆՈՐ ՆԻՒԹԵՐ ԵՒ
ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ ՎԱՆԱԴԵՑԻՈՑ
ՄԱՍԻՆ

ԴՐ. ՄԵՍՐՈՎ Ձ-Վ. Գ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԱԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1969

655

Գ - 89

01 OCT 2010

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՍԵՆԱԴՐԱՆ
ՀԱՏՈՐ ՄԱ.

NATIONALBIBLIOTHEK

BAND 201

**NEUE MATERIALIEN
UND BEMERKUNGEN
ÜBER DIE
EDITOREN VON WANAND**

VON
MESROB K. KRIKORIAN, Ph. D.

WIEN
MECHITHARISTEN-BUCHDRUCKEREI
1969

ՆՈՐ ՆԻՒԹԵՐ ԵՒ
ԳԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ ՎԱՆԱՆԴԵՑԻՈՑ
ՄԱՍԻՆ

ԴՐ. ՄԵՍՐՈՊ Ձ-Վ. Գ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

ՎԻԵՆՆԱ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1969

26 MAR 2013

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Համեստ գրքոյկս անփոփոխ արտատպութիւնն է յօդուածաշարքի մը, որ «Նոր նիւթեր եւ դիտողութիւններ հրատարակիչ Վանանդեցւոց մասին» խորագրով լոյս տեսաւ «Հանդէս Ամսօրեայ» քերթին մէջ. 1965–1967 թթ.։

Սկզբնապէս նպատակս էր միայն կարմառու ներածութեամբ մը գիտութեան ծանօթացնել մի շարք փաստաթուղթեր, զորս յայտնաբերած էի յԱնգղիա եւ յԱնվերս։ Ցիրաւի Օքսֆորդի տետրակը տպագրեալ է, բայց վաւերագրական հանգամանք ու արժէք ունի, քանի հազուագիւտ կամ անգտանելի է. իսկ Անվերսի տրցակը թէպէտ օգտագործեալ է Սարուխանի կողմանէ, սակայն ամբողջապէս եւ գիտականօրէն չէ հրատարակուած։ Ուսումնասիրութեանս մշակման ընթացքին՝ հետզհետէ հարցերը բազմացան, յօդուածները երկարեցան եւ գրութիւնը ընդարձակեցաւ. այսպիսով կեանքի կոչուեցաւ ներկայ գրքոյկը։ Հետեւաբար ուսումնասէրք ինձմէ Վանանդեցւոց նուիրեալ ամբողջական մենագրութիւն մը պիտի չակնկալեն. յամենայն դէպս պարզ է որ եթէ ժամանակս թոյլատու գտնուի՝ կը փափաքիմ մի օր համապարփակ աշխատութիւն մը հրատարակել Վանանդեան Տպարանի հեղինակներուն եւ արդեանց մասին։

Ընթերցողները պիտի նկատեն որ գրքոյկս, հակառակ ընկալեալ սովորութեան՝ գլուխներու եւ հատածներու չէ բաժնուած, այլ վէպի նման պատմագրեալ է։ Չեմ գիտեր թէ հայկաբաններ ինչպէս պիտի գնահատեն, բայց ես գոհ եմ այս եղանակէն։

Զ

Հուսկ ուրեմն սրտագին շնորհակալութիւն կը
յայտնեմ Մխիթարեան նուիրեալ Միաբանութեան եւ¹
Գերապայծառ Աքքահօր, որոնք ինքնարերաբար ու
սիրոյ յօժարութեամբ որոշեցին ուսումնասիրութիւնն
գիրքի կերպարանքով մատուցանել հանրութեան, եւ²
բացառիկ կարգադրութեամբ՝ ինձ տրամադրեցին յա-³
ւելեալ էջեր, որպէսզի յաւարտ աշխատութեանս կցեմ
յատուկ անուանց եւ մատենագիտութեան ցանկեր:

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՂԸ

19 Յունուարի, 1968

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

էջ

Ներածութիւն	1
Մատթէոս Յովհաննիսեան	3
Ղուկաս Նուրիջանեան	14
Թովմաս Եպոս Նուրիջանեան	14
Վանանդեցւոց տոհմածառը	20
Վանանդեան տպագրութիւնք	21
Թովմասու Նուրիրահաւաքութիւնք	41
Ներսէս Վրդ Երեւանցի	55
Գաբրիէլ Եւղոկիացի	57
Թովմասու ճանապարհորդութիւնը յԱնգղիա	63
Թովմասու մահը	78
Ղուկասու տպագրութիւնք	81

ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹՔ

Ա. Աղերսագիր Թովմաս Եպիսկոպոս Վանան-	95
դեցւոյ առ Թագուհին Աննա	95
Բ. Ինքնակենսագրութիւն Թովմասու	97
Գ. Յանձնարարականք Յովհաննէս Կոքըլընի	
Եւ Հ. Լոնդոնի	101
Դ. Նոտարական յայտարարութիւն Թովմաս	
Եպիսկոպոսի	103
Ե. Ծրագիր Թովմաս Եպիսկոպոսի	106
Զ. Յանձնարարական Հայոց Եւ Հնդկաց	
պաշտան Կարղինալի	108
Է. Յանձնարարական Բրիւքսէլի Հայրապետա-	
կան Նուրիրակին	109
Ը, Թ, Ժ. Եւ ԺԱ. Յանձնարարականք	110

ՓԲ. Յանձնարարական Եպիսկոպոսին Վիեն-	
նայի	111
ՈԳ. Յանձնարարական Լէոպոլդ Կայսեր	112
ՓԴ. Թովմաս Բոլլանդեան Հարց մօտ	114
ՓԵ. Յանձնարարական Մալինի արքեպիսկո-	
պոս Հումբերտուս Գիյոմի	115
ՓԶ. Յանձնարարական Բենեդիկտեան Կարգի	
Հնդհ. Մեծաւորին	116
ՓԷ. Աննա Թագուհւոյն Հնորհած անցագիրը	117
ՓԸ. Մահուան Վկայագիր Թովմասու	119
ՓԾ. Կահացուցակ Թովմաս Վանանդեցւոյ	120
ՓԹ. Յանձնարարագիր Ա. Յակոբ Զուղայեցւոյ	126
Ի. Յանձնարարագիր Բ. Զուղայեցւոյ	130
ԻԱ. Յանձնարարագիր Գ. Զուղայեցւոյ	134
Թովմասու ողբալից տաղր	139
Մատենագիտութիւն	143
Յանկ Յատուկ Անուանց	151

Տպագրիչ – հրատարակիչ Վանանդեցիք
ԺԷ—ԺԸ. Դարու հայ տպագրութեան պատ-
մութեան մէջ ունին ուշադրաւ եւ յարգար-
ժան տեղ մը : Յարդ հրատարակեալ ուսում-
նասիրութեանց ուշադիր ընթերցողը դիւրաւ
կը նկատէ որ 1706—1710 տարիներուն առ-
ժամապէս, իսկ 1717—18 թուին վերջնապէս
կանգ կ'առնէ Վանանդեցւոց տպագրութիւն-
ներու շարքը եւ յետ այնորիկ ոչինչ կը տե-
ղեկանանք անոնց ճակատագրի մասին : Լէօ,
յիշատակելէ ետք թովմա Վանանդեցւոյ
1705 թուին կատարած Յովհաննէս Բոնայի
Չեռքածութիւն յերկինս երկասիրութեան
հայերէն թարգմանութեան Բ. տպագրու-
թիւնը, կը զրէ . —

«Այդ թուականից յետոյ զալիս է եր-
կարատեւ անգործութեան մի շրջան : Երեւի
թովմաս Եպիսկոպոսի դրամական միջոցները
սպառուել էին եւ այլ եւս չէր կարելի հրա-
տարակութիւնները շարունակել : Միւս կող-
մից ծերութիւնն ու հայրենիքի կարօտն էին
պատճառ, որ երբ Շրօդէր գնաց Ամստեր-
դամ՝ Նուրիջանեանների մօտ հայերէն լե-
զուն սովորելու համար, Եպիսկոպոսը արդէն
պատրաստում էր իր մարդկանց հետ հեռա-

նալ Հոլլանդիայից : Շրօդէր վճռեց թով-մասի հետ գնալ Հայաստան, բայց ճանապարհուելու միջոցին Եպիսկոպոսը ծանր հիւանդացաւ եւ Շրօդէր ստիպուած էր մենակ դնալ Արխանգելսկի վրայով Մոսկուա, ուր պիտի սպասէր Նուրիջանեանների գալուն : Սակայն Նուրիջանեանների փոխարէն Մոսկուա հոսաւ լուր՝ թէ թովմաս Եպիսկոպոսը վախճանուել է Ամստերդամում : Շրօդէր վճռեց մենակ շարունակել ճանապարհը, բայց չկարողանալով ստանալ թոյլտութիւն ուս կառավարութիւնից՝ Աստրախան դնաւ համար, ստիպուած եղաւ վերադառնալ Հոլլանդիա : Այդտեղ մնում էր Ղուկասը, որի մօտ էլ գիտնական գերմանացին շարունակեց Հայերէնի ուսումը¹ : Պատմաբան

¹ Լէօ, Հայկական տպագրութիւն, Ա. Հոր. (Բ. Հրտ.), Թիֆլիս, 1904, էջ 440—41: Ճիշդ չէ Ս. Արեւշատեանի՝ գերմանացի պատուիրակներուն հաղորդած բացատրութիւնը թէ «16րդ դարում Հայաստան է այցելում գերմանացի ճանապարհորդ Շրեդերը, իսկ գերմանիա է գնում Հայ ճանապարհորդ Մարտիրոս Երզնկացին» (Սովետական Հայաստան օրաթերթ, 23 Սեպտ. 1965. հմմտ. Երեկոյեան Երեւան, 22 Սեպտ. 1965) : ա. Ինչպէս Լէօի եւ Գիւստավ Ա. Շրումպֆի կամ Հ. Գ. Զարբհանալեանի (Ուսումնասիրութիւնի հայ լեզուի եւ մատենագրութեան յԱռեւմուս, ԺԴ—ԺԹ. դար, Վենետիկ, 1895, էջ 57) տեղեկատուութենէն կարելի է սովորել, Joh. Joachim Schröder թէպէտ փափաքած եւ ջանացած է Հայաստան երթալ, բայց Ռուսերու արգիլման պատճառաւ Մոսկուայէն դարձած է Հոլլանդա : բ. Շրէօդէր (1680—1756) դէպի Հայաստան ճամբայ ելած է ո՞չ թէ ԺԶ. (ինչպէս կ'ըսէ Սովետական Հայաստան)

Հէօ՝ իր խոր հմտութեան շնորհիւ ջանացածէ որոշ չափով բացատրել Վանանդեցւոց տպարանի դադարման պատճառները։ Ներկայ ուսումնասիրութեան նպատակն է նորագիւտ փաստաթուղթերու տուեալներուն հիման վրայ ի յայտ բերել Վանանդեցի անձնուէր ու մեծարդիւն հրատարակիչներու, յատկապէս թովմաս Եպիսկոպոսի կեանքի վերջին շրջանը եւ այդպիսով լուսաբանել կարդ մը կարեւոր կէտեր։

Մատթէոս (որդի Յովհաննէսի եւ Մարիամու. լատ. վաւերագիրներու մէջ՝ Matthaeum, իսկ հոլլանդ. արխիւային արձանագրութեանց մէջ՝ Matteo Joannes կամ Matheus di Hovannes) կը կոչուէր անունը այն Վանանդեցւոյն (Գողթան գաւառի Վանանդ գիւղէն), որ գլխաւոր գործակիցներէն մէկն էր բարեհամբաւ Ոսկան վարդապետ Երեւանցւոյ, եւ որ 1683—85 թթ. հայկական տպարան մը կը հաստատէ Ամստերդամի մէջ։ Նիկոլայուս (Nicolaes) անուն վարպետ զրահատի մը ան կը յանձնարարէ պատրաստութիւնը երեք չափի տառերու եւ զարդարերուն. «Վս. որոյ դիմեցի յերկիրն Հօլանդիոյ՝ ի վայելուչ քաղաքն յԱմստէլոդամ, եւ զտի զլաւ վարպետ իմն, որ անուամբ Նիկոլայուս ասի՝ եւ ետու յօրինել

կամ Ժէ. դարուն (ինչպէս կը զրէ Երեկոյեան Երեւան), այլ ԺԲ. դարու սկիզբը: Դ. Մարտիրոս Երզընկացի Եւրոպա եւ այլուր շրջագայած է ո՛չ թէ ԺԶ. այլ ԺԵ. դարուն (1489 Հոկտ. — 1496 Փետր.)։

ղգիրս այբուբենից բազմօք աշխատանօք, եւ զայլ տեսակս եւս դրոց նօտրի եւ բոլորի²։ Առ այս թովմաս Եպիսկոպոս եւս իւր մէկ դրութեան մէջ կը յայտնէ հետեւեալը։ «Մատթէոս յետ անդ հասանելոյն, շինել տուաւ երեք տեսակ տառախումբեր, որք են յանուանէ՝ textum (մեծ), medium (միջակ) եւ bourgeois (հասարակ), ինչպէս եւ անհրաժեշտ մասերն ու կտորները մամլոյ մը համար եւ ամբողջական մի տպարան³։ Ինքն տառատեսակները պատրաստող Նիկողայոսն ալ կը հաստատէ նոյնը, առ շուեդական դիւանագէտ Gabriel Sparwenfeld ուղղեալ իւր նամակին մէջ (12 Նոյեմբեր 1686)։ «Ita et Armenii curarunt jam aliquot gradus literarum parari, id est parvae, majores, ac maiores gradatim⁴։ Գործի աւարտին, տնտեսական դժուարութիւններու հանդիպելով Մատթէոս իրեն ընկերակից կ'առնէ Երեւանցի տէր Յովհաննէս Ուղուրլեան քահանայն եւ Զուղայեցի Ալեքսան Պօղոսեան վաճառականն՝ միայն երկու դիրքերու, —

² Մատթէոս Վանանդեցի, Շարակնոց-Երաժշտական երգեցմունիք հոգեւորականիք, Ամստերդամ, 1685, էջ 778։

³ Նորայայտ փաստաթուղթ Բ.։

⁴ Magyar Könyvszemle, 1958, էջ 32. Դր. էդմոնդ Շիւց, «Nicholas Misztótfalusi Kis and the Armenian book printing» [Նիկողայոս Միշտուֆալուսի կիս եւ հայկական տպագրութիւնը], Acta Orientalia Hung., հար. 9, պրակ 1 (1959), էջ 70—71։

Շարակնոցի եւ **Ժամագրոց** տպագրութեան համար. «Եւ ի աւարտման գործոյս՝ ոչ ունելով բաւականապէս զդրամս վս. տպելոյ ըզդիրս. եւ ընկերացայ ը. տն. Յօհաննու Երեւանցւոյ սրբանուէր քահանայի եւ ընդ ջուղայեցի պարոն Պօղոսեան՝ սակս երկուց դրոց միայն, Շարակնոցի եւ Ժամագրքի⁵»: Եւ արդարեւ շուտով լոյս կը տեսնեն Ամըստերդամի մէջ՝ առձեռն Շարակնոց մը, 1685 թուին⁶, եւ պաշտաման Ժամագիրք մը»

⁵ Շարակնոց, Ամստերդամ, 1685, էջ 778—79: Յիշեալ Յովհաննէս քահանայն որդին է Երեւանցի պարոն Ուղուրլուի (նոյն Յիշատակարան, էջ 779), որ հոլլանդական նոտարաց արձանագրութեանց մէջ կ'երեւայ Joannes de Ogourlen անուամբ (տես Առաքել Սարուխան, Հոլլանդան եւ Հայերը ԺԶ—ԺԹ. դարերում, Վիեննա, 1926, էջ 101—105): Անընդունելի է անշուշտ Դուրիէզի կարծիքը, ըստ որում Մատթէոս Յովհաննիսեանը նոյնն է ընդ «Joannes de Ogourlen հայ քահանայն» (F. J. Dubiez, «Հայերէն գրքերի տպագրութիւնը Ամստերդամում ԺԷ—ԺԲ. դարերում», Տեղեկագիր, 1963, թիւ 2, էջ 86—87): Թիւրիմացութեան պատճառը ըստ Երեւոյթին եղած է Մատթէոսի Joannes մականուան եւ Ուղուրլեանի Joannes առաջին անուան նոյնութիւնը:

⁶ Մատթէոս Վանանդեցւոյ նոր ընկերակցական տպարանի երախայրիքն է Շարակնոց (1685 թ.). մինչդեռ Հ. Աճառեան (Հայոց անձն. բառարան, Երեւան, Գ, 1946, էջ 229, թիւ 98) կ'ըսէ. «սկըզբում Ոսկանի օգնականն էր. ապա բաց արեց անկախ տպարան, ուր տպագրեց նախ Պարտէզ 1683 թ., որին յաջորդեցին Շարական 1685 թ., Ժամագիրք 1686 թ. եւն»: Յիրաւի Պարտէզ հոգեւոր գիրքը, ինչպէս եւ Ակն հոգեկան (Մարսէյ, 1683 թ.), վերջին արտադրութիւններն էին Ոսկանեան տպարանի, ի կատար

1686ին⁷ : Այս երկու գիրքերու տպագրութեամբ կը փակուի Մատթէոս Վանանդեցւոց աշխատանքը՝ նիւթական անբաւարարութեան պատճառաւ, մինչեւ 1690 թուական, երբ իրեն օժանդակութեան կը հասնին ազգականները : Սակայն 1687—1692 տարիներուն Ամստերդամ տպագրեալ կան երեք գիրքեր . —

1. Մաշտոց, 1687թ.⁸
2. Կարգաւորութիւն հասարակաց աղօթից (Ժամագիրք), 1688թուին, 677էջ⁹. Եւ
3. Շարակից, 1692թ., 720էջ¹⁰:

ածեալ ձեռամբ Մատթէոսի : Աճառեանի մօտ՝ շփոթութիւնը յառաջացած կրնայ ըլլալ Հ. Միքայէլ Զամշեանի Պատմութեան հետեւեալ հատածի արագ ընթերցման հետեւանքով . «Իսկ իրրեւ մեռան Ոսկան եւ կարապետ, սա ինքն Մատթէոս առանձինն մնացեալ՝ տպագրեաց մանր զրով դՊարտէզ մի, յամի 1683, ՌՃԼԲ. Եւ կամէր զայլ գիրս եւս տպագրել. բայց քանզի ոչ մնացին ի ձեռս նորա պողպատեայ Եւ կապարեայ գաղափարք զրոցն, խորհեցաւ զնալ յարեւելո» (Պատմութիւն Հայոց, Գ, էջ 661—62) :

7 Կարգաւորութիւն հասարակաց աղօթից Եկեղեցեաց Հայաստաննեայց (Ժամագիրք), Ամստերդամ, 1686:

⁸ Տրդատ վ. Պալեան, «Անյիշատակ տպագրութիւններ», ՀԱ, 1897, թ. 9, էջ 270. Հմմա. Հայ հնատիպ գրի մատենագիտական ցուցակ (1512—1800), Երեւան, 1963, էջ 41, թ. 145:

⁹ Տես Հայ հնատիպ գրի մատենագիտական ցուցակ, էջ 41, թ. 147:

¹⁰ Նոյն անդ, էջ 44, թ. 157: Հ. Գ. Զարբհանալեան, Հայկ. Հին տպագրութեանց ցուցակին մէջ՝ Շարակնոցիս (1692թ.) իրը տպագրութեան վայր կը

Ասոնց առաջինը կը յիշուի լոկ Հ. Գ. Գալեմքեարեանի մէկ ծանօթազրութեան մէջ. հետեւապէս կարող է թիւրիմացութիւն մը ըլլալ: Շարակնոցը՝ ըստ Դաւթեանի հետազօտութեան¹¹ կ. Պոլսոյ Պէյողլու թաղի կաթողիկէ Հայոց տպարանի արտադրութիւնն է. Եւ ուրեմն միայն Ժամագիրքն է որ ստուգիւ կը մնայ իբր Մատթէոսի դորձ¹²:

Նշէ զԼիվոռնոյ. (Պատմ. հայկ. տպագրութեան, սկզբնաւորութենէն մինչեւ առ մեզ, Վենետիկ, 1895, էջ 258):

¹¹ Հ. Մ. Դաւթեան, «Կ. Պոլսի Հայ-կաթոլիկ-ների դաղտնի տպարանը», Տեղեկագիր, 1965, թ. 1, էջ 33—35: 1692 թուի Շարակնոցս ուշագրաւ է Հայ տպագրութեան պատմութեան մէջ՝ իբր տպագրական այլանդակութիւն, որովհետեւ միեւնոյն զիրքը, միեւնոյն տարին եւ միեւնոյն տպարանի մէջ տպեալ է առնուազն չորս տարրեր իջակազմութեամբ: Դաւթեան կը հաղորդէ որ Մաշտոցի անուան Մատենադարանում կան Շարակնոցիս չորս տարրերակներ (Թիւք 1253, 1743): Վիեննայի Միսիթարեան Հարց Մատենադարանին մէջ եւս կան երկու տարրերակներ. մին՝ է—167 կը համապատասխանէ Երեւանի Մատենադարանի թ. 1743 օրինակին, իսկ միւսը, լ—811՝ որուն տիտղոսաթերթի առաջին եօթը տողերը միջակ երկաթագրով են, տարրեր է թ. 1253էն եւ թերեւս կը համապատասխանէ այն երկու օրինակներէն միոյն, որոնց պահարանի թիւերը Դաւթեան չէ հաճած յիշել իւր յօդուածին մէջ:

¹² Հ. Արսէն Ղազիկեան, Հայկական նոր մատենագիտութիւն եւ հանրագիտարան հայ կեանքի, Ա, էջ 828—29, Հ. Գ. Զարբհանալեան, Հայկ. մատենագիտութիւն, Վենետիկ, 1883, էջ 225. նոյն, Պտմք. հայկ. տպագրութեան, էջ 148, 258. Լէօ, Հայկ. տպագրութիւն, Ա, էջ 416. Թէոդիկ, Տիպ ու տառ,

Արժան է ասու քննութեան առնուլ Մատթէոսի առաջին տպագրութեան կապակից մէկ-երկու հարցեր։ Շնորհիւ է. Շիւցի ուսումնասիրութեան¹³, եւ հոլլանդացի Gerrit Huijgensի վկայութեան¹⁴, հաստատապէս դիտենք թէ «վարպետ իմն, որ անուամբ Նիկոլայուս ասի» նոյն ինքն վարպետ եւ համբաւեալ դրահատ՝ հունդարացի Nicholas (Nicolaes) Misztótfalusi Kisն է, 1650—1702 թթ.։ Կիս Հունդարիայէն Ամստերդամ փոխագրեալ է 1680 թուի աշնան եւ նշանաւոր Blaeu հաստատութիւնը մտած՝ հմտանալու համար փորագրութեան եւ դրաձուման արուեստին մէջ։ «Մի քանի տարիներու ընթացքին» («within a few years»)¹⁵ անյանձն կ'առնէ հունդարերէն ս. Գրոց տպագրութեան համար գիրերու ձուլումը եւ հետզհետէ համբաւոր վարպետ մը կը դառնայ։ Արդ, հարց կը ծաղի թէ ինչպէ՞ս կարելի է որ 1680 թուին Ամստերդամ հասնող անձ մը, «մի քանի տարիներ» դործնական ուսման հետեւելէ եւ հունդարերէն ս. Գրոց համար գիրեր պատրաստելէ ետք՝ շուրջ 1684 թուին երեք-չորս տեսակ հայկական

Կ. Պոլիս, 1912, էջ 166. Գ. Լեռնեան, Հայ գիրքը եւ տպագրութեան արուեստը, Երեւան, 1946, էջ 115։

¹³ Դր. Էդմոնդ Շիւց, «Նիկոլայոս Միշտուֆալուսի Կիս եւ հայկ. տպագրութիւնը», էջ 63—73 (տես ասու ծանօթ. 4)։

¹⁴ Ա. Սարուխան, Հոլլանդան եւ Հայերը, էջ 103։

¹⁵ Շիւց, էջ 63, 65։

Դիրել ալ կը ձուլէ, եւ անոնցմով 1685
թուին արդէն լոյս կը տեսնէ 780 էջնոց մի
Շարակնոց : Մեր կասկածը առաւել կը զօրա-
նայ՝ երբ նկատի առնենք որ Մատթէոս Վա-
նանդեցի ինք ալ մինչեւ 1683 թ. կը գտնուէր
Մարտէյ, ուր եւ վերջին անգամ հրատարա-
կեց Ակն հոգեկան եւ Պարտէզ հոգեւոր գիր-
քերը (1683 թ.) : Կը կարծեմ թէ ժէ . դա-
րուն երկու տարիներ (1684—1685) անբաւա-
րար էին մամլոյ եւ այլ գործեաց ձեռք բեր-
ման, նոր ու այլազան գիրերու պատրաս-
տութեան, եւ ծաւալուն գիրքի մը տպա-
գրութեան համար : Թովմաս Եպիսկոպոս
եւս, որ մանրամասն կը պատմէ¹⁶ իրենց նոր
տպարանի հաստատումը եւ կը մատնանշէ,
առանց անունը տալու, Նիկողայոս Կիսի
յօրինած հայերէն տառերը, չի յիշեր Շարա-
կանի կամ ժամագիրքի ոեւէ տպագրութիւն
սկզբնական շրջանին : Լէօ¹⁷ եւ Սարուխան¹⁸

¹⁶ Տես ստորեւ փաստաթուղթ Բ. :

¹⁷ Լէօ (նոյն անդ, էջ 300—301) . «Բայց շարու-
նակել չկարողացաւ . տեսնելով որ անհնարին է ամէն
անգամ կոռով մի տպագրութիւն խլել կաթոլիկ
գրաքննութեան եւ մանաւանդ Հայրապետեանի ճան-
կերից, լեւոնեանը փակեց տպարանը, բայց ոչ իսպառ
նրան լոեցնելու համար : Գրաշար Մատթէոս Յովհան-
նիսեան Վանանդեցու հետ նա վերցրեց տպարանը եւ
նորից գնաց Ամստերդամ» :

¹⁸ Սարուխան (նոյն անդ, էջ 98—99) . «Երբ
Ոսկան վախճանուեց, նրա քեռորդին Սողոմոն Լեւո-
նեան տպարանի վարչութիւնն իր վրայ առնելով 4
գիրք հրատարակեց Մարտիլիայում : Գործը սակայն,
այնուհետեւ մեծ անյաջողութիւնների հանդիպեց,

կը հաղորդեն թէ 1683—84 թուին ոսկանեան տպարանը փոխադրեալ է յԱմստերդամ։ մինչ Զամչեան եւ նոր ուսումնասիրողներէն Դաւթեան¹⁹ իրաւամբ կը հաւատան թէ Ոսկանի գիրերը տարուած են կ. Պոլիս եւ գործածուած Պէյօղլուի հայ կաթողիկէ նորաց տպարանին մէջ (չ. 1690 թ.)։ Առ այս Զամչեան կը գրէ։ «Այլ վասն գրոցն Ոսկանայ Վարդապետի լուեալ է մեր, թէ ի տանիլ ոմանց զայնոսիկ այլուր նաւու՝ նաւաբեկութեամբ կորուսեալ եղեն։ Իսկ այլք ասացին՝ թէ տարան ի Կոստանդինուպոլիս, եւ անդ կորեան։ Իսկ մի ոմն յազգականաց Ոսկանայ՝ Պետրոս լատինացի կոչեցեալ՝ գնացեալ ի Կոստանդինուպոլիս տպագրեաց անդ ի Պերա, այսինքն ի Պէյօղլու, յամի 1705, ՌՃԾԴ, զԱստուածաշունչ՝ մանր գրովք, օրինակեալ ըստ ամենայնի ի տպագրեալ Աստուածաշնչէ Ոսկանայ Վարդապետի²⁰»։ Եթէ Ոսկանի տառերը Պոլիս տա-

դլիսաւորապէս կրօնական տարբերութիւնների եւ ներքին վէճերի պատճառով, թէ՛ Գաղղիայում եւ թէ մանաւանդ իտալիայում եւ նոյնիսկ դատերի առարկայ դարձաւ, որով Սողոմոն ստիպուած եղաւ տպարանը վերստին տեղափոխել Ամստերդամ, ուր ամէն ազատութիւն ապահովուած էր իրեն»։

¹⁹ Դաւթեան, նոյն անդ, էջ 32—33։

²⁰ Զամչեան, Պատմութիւն Հայոց, Գ, էջ 661—62։ Զարբհանալեան, Պտմթ. հայկ. տպագրութեան, էջ 156, կը գրէ։ «Մաս մը ի հարց եւ ի մարց ոսկանեան տառից՝ ինչպէս ըսինք... մնացին յԱմսդերտամ, եւ ժամանակ անցնելէն ետքը անցան ի ձեռս այլոց փոքրիկ մասն ալ անցաւ ի Կոստանդինուպոլիս, որով

ըուեցան, յամենայն դէպս Ամստերդամի մէջ կային այլ հայերէն գիրեր։ Յայտ է թէ Մատթէոս իւր գործի սկզբնական շրջանին ընկերակից կ'ընդունի Յովհաննէս Ուղուրլեան քահանայն եւ Ալեքսան Պօղոսեան վաճառականը։ Ըստ երեւոյթին ի վերջոյ վիճաբանութեան եւ կռուի կը մտնեն՝ դատարան դիմելու աստիճան։ 1695 Ապրիլ 15ին Ա. Պօղոսեան եւ Մատթէոս Յովհաննիսեան կը հարթեն իրենց անհամաձայնութիւնը՝ ի ներկայութեան հոլանդացի նոտար Tixerandetի եւ հայ վաճառականներու²¹։ Իսկ Պօղոսեանի եւ Ուղուրլեան քահանայի միջեւ հաշտութիւն կը գոյանայ միայն 1699 թուի Յուլիս 7ին։ Առ ի հետաքրքրութիւն յառաջ կը բերեմ սոյն համաձայնութեան արձանագրութիւնը. —

«1699 Յուլիս 7 : Ներկայացաւ Պ. Martin Gregory որ բնակւում է այստեղ եւ անձամբ ծանօթ է ինձ. նա յայտարարեց թէ ինքն իբրեւ փոխանորդ Ալեքսանի ստացած է հայ քահանայ Ուղուրլեանից հայկական տպագրական մամուլը, տառերն եւ գործիքներն, որով Ալեքսան այլեւս ոեւէ պահանջունի քահանայից :

Նոտար J. Brown²²» :

օգտուեցան Պետրոս Լատինացի եւ Սարգիս, եւայլն, եւ իրենց անուամբը բացուեցան տպարանք ի նմին քաղաքի» եւն :

²¹ Սարուխան, նոյն անդ, էջ 103—105:

²² Սարուխան, էջ 105:

Վահանդեցիք այս ժամանակ արդէն լծուած էին տպագրական եռանդուն զործի, եւ Հետեւաբար վերոյիշեալ «Հայկական տպագրական մամուլը, տառերն եւ զործիքներն» տարբեր տպարանական պիտոյքներ էին, որ մի աննշան Մարտին Գրիգորի միջոցաւ անցան Ալեքսան Պօղոսեանի եւ որոնք հաւանաբար զործածեալ էին առաջին Երկու-երեք տպագրութեանց համար: Եթէ փափաքինք առաւել խորացնել հարցը, կարող ենք մտածել նաեւ մի այլ կարելիութեան մասին: Կրնայ ըլլալ որ 1684 թուին Մատթէոս Յովհաննիսեան մի քանի տեսակ գիրեր ապսպրելէ ետք, երբ տեղեկացաւ ծախսերու մեծութեան՝ իրեն զործակից ընդունեցաւ Ուղուըլեան քահանայն ու ջուղայեցի Պօղոսեան վաճառականը, եւ առաջին առթիւ միայն բաւարար չափով միջակ բոլորգիր, եւ փոքր քանակութեամբ սովորական երկաթաղիր ու միջակ նոտրդիր վերցնելով Նիկողայոս Կիսէն՝ ձեռնարկեց աշխատանքի: Արդարեւ Շարակնոցի (1685 թ.) եւ Ժամագիրքի (1686 թ.) տառատեսակները շատ սահմանափակ են, մինչդեռ անոնք կը բազմանան ու կը ճոխանան՝ սկսեալ 1694—95էն, երբ Թովմաս Եպիսկոպոս նիւթապէս եւ բարոյապէս օդնութեան կը հասնի Մատթէոսի: 1685 թուի Շարակնոցի յիշատակարանին մէջ, Մատթէոս կը յայտնէ թէ «Ետու յօրինել զզիրս այբուբենից բազմօք աշխատանոք, եւ զայլ

տեսակս եւս զրոց նօտրի եւ բոլորի» : Քանի
որ Շարականին հիմնական տառատեսակը՝
միջակ բոլորդիրն է իւր համապատասխան
գլխատառով, հարկ է ենթադրել որ ուրիշ
էին այն միւս երկու տառախումբերը՝ որոնց
կ'ակնարկեն թովմաս Եպիսկոպոս եւ Հուն-
գարացի Նիկողայոս վարպետն²³ : Յիրաւի
յետ 1694—95 թուին կատարուած տպա-
դրութեանց մէջ, բացի medium բոլոր-
դիրէն՝ կը դանենք հետեւեալ տառատեսակ-
ները . —

- ա. Կրկին (խոչոր) Երկաթագիր .
- բ. Կրկին բոլորդիր .
- շ. Սովորական Երկաթագիր .
- դ. Սովորական բոլորդիր .
- ե. Փոքր Երկաթագիր .
- դ. Փոքր բոլորդիր .
- է. Միջակ նոտրդիր .
- ը. Փոքր նոտրդիր :

Իմ Եղբակացութիւնը այն է՝ որ Թով-
մասի եւ Նիկողայոսի նշած «textum» կամ
մեծ տառերը կրկին Երկաթագրերն են,
զորս կը դանենք Մովսէս Խորենացիի Հայոց
Պատմութեան (1695 թ.), Համատարած Աշ-
խարհացոյցի Բանալիին (1696 թ.) եւ կամ
Դուռն իմաստութեան (1699 թ.) զրոց մէջ,
իուկ «bourgeois» կամ փոքր տառերը՝ հաւա-
նօրէն փոքր բոլորագրերն են, որոնցմով
տպեալ են՝ կեմպացւոյ Համահետեւումն

²³ Տես վերեւ ծանօթութիւնք 3 եւ 4:

Քրիստոսի գիրքը (1696թ.) , եւ յետ այնորիկ՝ Նոր Կտակարանն (1698թ.) ու Համբոյր Սրբութեան գրքոյիլը (1704թ.) : Եթէ ձիշդ է նոտարաց արձանագրութիւնը որ Ալեքսան Պողոսեան անուն անպէտ վաճառականը առաջին Շարակնոցի եւ Ժամագրոց առընչակից «Հայկական տպագրական մամուլը , տառերն եւ գործիքները» Մարտին Գրիգորի միջոցաւ բռնագրաւեց Ուղուրլեան քահանայէն , ուրեմն ստիպեալ պիտի ընդունինք որ Վանանդեցիք չ. 1690—94 թուականներուն Նիկողայոս Կիսի պատրաստել տուին մինչեւ իսկ նոր միջակ բոլորզեր եւս :

1690ին Լիզրոնէն գալով Մատթէոսի կը միանայ իւր Հօրաքրոջ՝ Դիլդարի թոռը Ղուկաս , որդի Նուրիջանեան Գրիգորի : Ղուկասի Հօրեղբօրորդին Միքայէլ այս ժամանակ կանդ կ'առնէ Սպանիա՝ բժկութիւն ուսանելու : 1694 թուին Սպանիա-Ատլանտեան ծով-Անգղիա գիծով Ամստերդամ կը հասնի նաեւ Թովմաս եպս . Նուրիջանեան , Հօրաքրոջ որդին Մատթէոսի եւ Հօրեղբայրն Ղուկասի : Բ . փաստաթուղթէն կը յայտնուի թէ վանանդեան տպագրական գործունէութեան կաղմակերպողն ու մղիչ ոյժն էր Թովմա «վեհափայլ եպիսկոպոս եւ բազման վարդապետ²⁴» , «ի վայելուչ քաղաքէ

²⁴ Տես ւիտղոսաթերթն Մովսիսի Խորենացւոյ Հայոց Պատմութեան , — Ազգաբանութիւն տոհմին յաբերեան , 1695 թ. :

Վանանդու Գողթնեաց²⁵, որ եւ «Եպիսկոպոսն սըբոյ Խաչի վանիցն Գողթնեաց²⁶»: Նա Ոսկան Վրդ. Երեւանցւոյ եւ այլ վարդապետաց հետ համախորհուրդ՝ կը ծրագրէր հաստատել եւ ծաղկեցնել բարձրագոյն կը թութեան մի օճախ ի Հայաստան աշխարհի կամ «Հիմնել մի լատինահայկական դպրոց²⁷» իւր թեմի մէջ: «Սակայն որովհետեւ այս ծրագիրը չէր կարող իրագործուել առանց դիրքերու մթերաց»՝ Ոսկան Վրդ. 1664—65 թուին կ'ուղեւորի Ամստերդամ հրատարակչական առաքելութեամբ: 1670ին թովմասաւ, իր հետ առնելով մօրեղբօրորդին Մատթէոսը՝ ճամբայ կ'ելլէ հայրենիքէն, եւ Օսմանեան երկիրներու ճանապարհով կը հասնի Հալէպ, ուր կ'իմանայ Ոսկանի տեղափոխութիւնը Մարսէյ: Մտադրութիւնը փոխելով կ'երթայ անդ եւ Ոսկան Վարդապետի կը յանձնէ քեռորդին: Հոգեւոր եղբարց խորհրդակցութիւնը կը յանգի այն եղբակացութեան որ հարկաւոր էր Հայաստանէն բերել երիտասարդներ որպէսզի ակադեմական ուսմամբ զարգանան: Սոյն ծրագրով թովմաս 1673 թուին կը ձեռնարկէ դարձի, եւ անցնելով ընդ իտալիա, Աւրո-

²⁵ Յառաջարան հրատարակչին նոյն գրոց, ինչպէս եւ յիշատակարան, էջ 484:

²⁶ Յառաջարան, Բանալի համատարածի աշխարհացուցին, 1696, էջ 3. Զամշեան, Պատմութիւն Հայոց, գ., էջ 662, եւ Ալիշան, Սիսական, էջ 339:

²⁷ Ա. Սարուխան, Բելգիա եւ Հայերը, Վիեննա, 1937, էջ 146:

տրիա, Լեհաստան, Վալախիա եւ Կոստանդնուպոլիս՝ կը հասնի հայրենիք։ Դժբախտաբար ան չի յաջողիք հաւաքել ուսումնատենչ ու անձնազոհ Երիտասարդներ, որովհետեւ «միոյն կը պակսէր ոյժը, միւսոյ՝ պատրաստակամութիւնը եւ այլում կըթութիւնը»։ Յուսահատ, 1679 թուին իր հետ կ'առնէ Գրիգոր Եղբօր որդին Ղուկասը, եւ այլ Եղբօր մը որդին Միքայէլը, եւ Շամախի-Կասպից ծով-Աստրախան ուղիով կը փափաքի անցնիւ Մոսկուա, բայց չկարենալով արտօնութիւն ստանալ, կը վերադառնայ Շամախի եւ այս անդամ Վրաստան-Օսմանեան Երկիրք-Թրակիա-Հունգարիա-Լեհաստան ճամբով կը հասնի Վիեննա։ Հոգեկան մեծ ցնցումի կ'ենթարկուի անդ՝ Երբ կը լսէ մահը բազմերախտ Ոսկան Վարդապետի։ Վիեննայէն կ'ուղեւորի Վենետիկ, եւ ուսման պատճառաւ Եղբարց զաւակները հոն բարեկամաց յանձնելէ ետք՝ կ'երթայ Մարսէյ Մատթէոսի մօտ։ Բատ Երեւոյթին ջուղայեցի վաճառականներ՝ Ղուկասն ու Միքայէլը Հոռմ կ'ուղարկեն ուսումնական զարգացման համար, վասնզի Ղուկաս ինքզինք կը ներկայացնէ այսպէս։ —

«Զտրուպ դպիրս Ղուկաս,
Ճնունդս Գրիգորի,
սերունդս Նուրիջանի,
սնունդս Հոօմայու» Եւն²⁸։

²⁸ Յառաջարան, Բանալի համատարածի աշխարհացուցին, էջ 4։

(796 - 2002)

Ստեփանոս Վրդ. Թօշքա Կամենիցացի
եւս իւր Տարեգրութեան մէջ որոշապէս կը
հաղորդէ թէ Նուրիջանեան Հօրեղբօրորդիք
Ուրբանեան վարժարանը յաճախած են.
«Թռվմաս Վ. Վանանդեցի Եպիսկոպոսն
Գողթնեաց Ար. Խաչին հանդերձ Ղուկասու
եւ Գարրիէլիւ²⁹ Եղբօրորդւովքն, զորս ի
Դպրատունն Ուրպանեան մուծեալ եւ զկնի
ուսանելոյն նոցա զփիլիսոփայութիւն՝ հանէ
(1682) պատճառանօք ոմամբք, ի Հռոմայ
գոյ յԱմսղէրտամ եւ տպէ զգրեանս ոմանս
եւ անդէն ուղղափառութեամբ վախճանի:
Սա էր ինձ ծանօթ: Իսկ Ղուկասն էր գիտուն
եւ զովելի ի վարս իւր^{30»}: Իսկ Լէօ այսպէս
կը մեկնարանէ. «Մի տեղ Ղուկասը իրան
անուանում է «սնունդ Հռովմայու»: Եւ իրաւ,
այսքան լաւ պատրաստուած մի մարդ չէր
կարող լինել Հայաստանի դպրոցների սնունդ:
Հռոմի աղղեցութիւնն է երեւում նրա հայե-
րէնի մէջ, որ աղատ չէ լատինացրած հայե-
րէնի ձեւերից ու մթութիւնից. այդ աղղե-
ցութեան մի նշանն էլ այն է, որ Ղուկասը
իր ստացած կրթութեամբ աւելի կրօնական
մարդ էր, քան աշխարհական^{31»}:

²⁹ «Գարրիէլ»ը թերեւս Միքայէլի Երկրորդ ա-
նունն է՝ Գարրիէլ եւ Միքայէլ Հրեշտակապետներու
անուանց հետեւողութեամբ. այլապէս Ստ. Թօշքա
շփոթութեան մը զոհ գացած է:

³⁰ Ստեփանոս Թօշքա, Ժամանակագրութիւն կամ
Տարեկանի եկեղեցականի, Հրատ. Հ. Համազասպ Ու-
ղեան, Վիեննա, 1964, էջ 189—90:

³¹ Լէօ, Հայկ. տպագրութիւն, Ա, էջ 420—21:

Մարսէյի մէջ թովմաս կը տեսնէ «տպարանի բոլոր զործերը շփոթ ու խառնակ եւ փոխանցեալ օտարականաց հսկողութեան»։ Անտի առնելով Մատթէոսը՝ կ'ուղեւորի Լիզրոն. ինք կը մնայ Պորտուղալ. բայց իւր մօրեղբօրորդին կ'ուղարկէ Ամստերդամ՝ որպէսզի տպարան մը կազմակերպէ։ Մատթէոս կը ձեռնարկէ նախապատրաստական աշխատանքներու, եւ մինչեւ իսկ Յովհաննէս քհնյ. Ուղուրլեանի եւ Ալեքսան Պօղոսեան վաճառականի ընկերակցութեամբ գիրքեր կը տպագրէ։ Թովմաս կը սպասէ ի Լիզրոն իւր եղբարց զաւակաց՝ որպէսզի աւարտեն իրենց ուսումը։ 1688 թուին³² վերջապէս Ղուկաս եւ Միքայէլ կը ժամանեն Լիզրոն. Ղուկաս կ'երթայ Ամստերդամ. իսկ Միքայէլ «մի քանի տարի» բժշկական ուսումամբ պարապելէ ետք 1696 թ. կը միանայ վանանդեան տպարանին³³։ Իրաւացի է Լէօ, երբ կը գրէ թէ «Երկու եղբայրներից մէկը, Միքայէլը, շատ քիչ է մնում զործի մէջ. գոնէ նրա անունը այնքան յաճախ չի յիշում եւ պէտք է կարծել՝ որ նա շուտ է հեռացել տպարանից³⁴»։ 1694ին թովմաս Եպիսկոպոս

³² Ստ. Թօշքա, Ժամանակագրութիւն, էջ 189, սխալած է՝ նշելով թէ թովմաս Վրդ. 1682 թուին(?) Ուրբանեան վարժարանէն հանած է Ղուկասն ու Գարբիէլը (= Միքայէլ), «պատճառանօք ոմամբք»(!)։

³³ Տես Յիշատակարան, Գիրք Թօմայի Քեմիացւոյ, Յաղագս համահետեւմանն Քրիստոսի, 1696, էջ 420։

³⁴ Լէօ, Նոյն անդ, էջ 420։

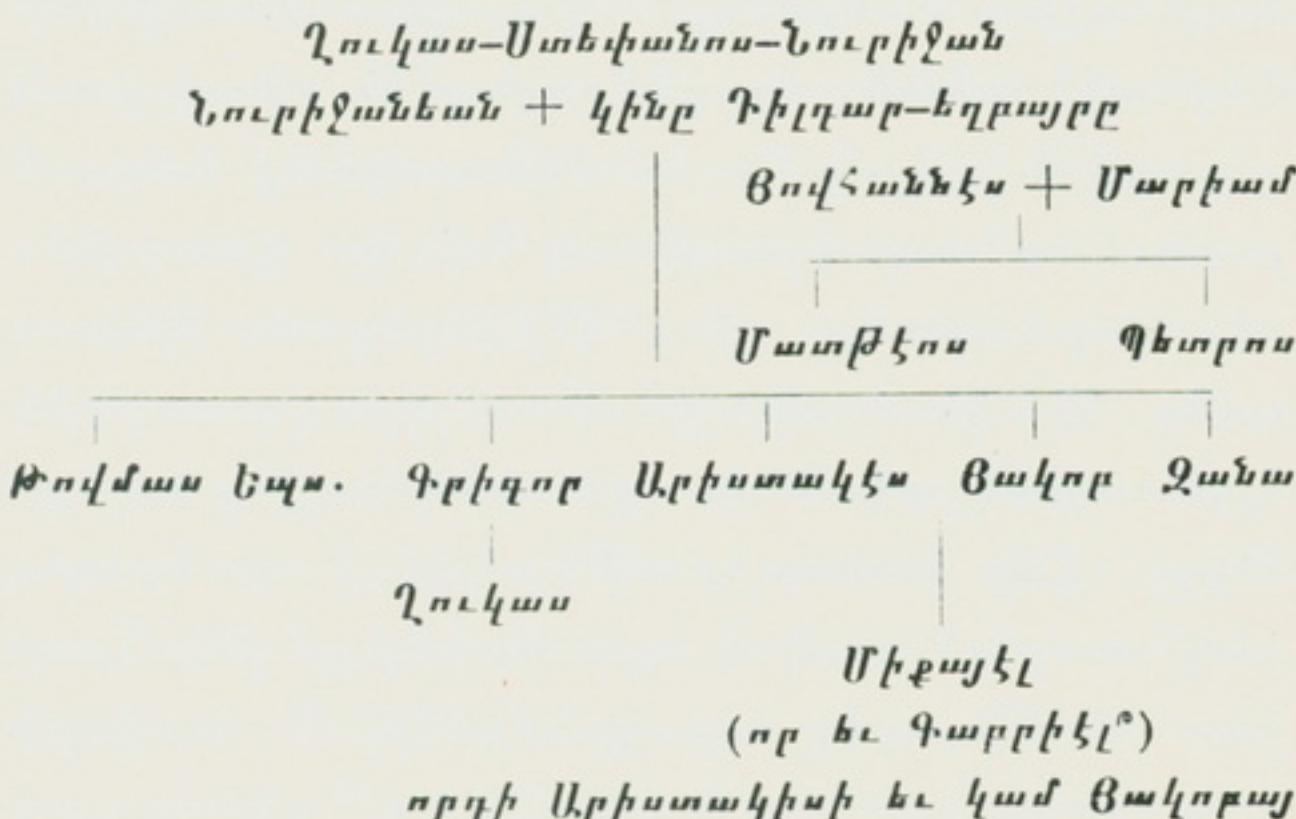
Հասնելով Ամստերդամ իւրայիններուն մօտ , «նախ համբերութեամբ կ'ուղղէ կարգ մը երեւոյթներ որոնք շփոթութեան մէջ էին եւ տարբեր մեր ազգային սովորութիւններէն» , եւ ապա ձեռնամուխ կ'ըլլայ գրոց տպագրութեան : Առաջին առթիւ ան կը հրատարակէ հայագիր համատարած քարտէս , եւ ապա տասներեք գիրքեր՝ իւր սեպհական տպարանին մէջ եւ անձնական նիւթական զոհողութիւններով : 1695 թուին Վանանդեցւոց տպագրատունը լաւապէս կազմակերպեալ էր . Թովմաս Եպս . կը հայթայթէր տնտեսական ծախսերը եւ կը ղեկավարէր ընդհանուր աշխատանքները . վարպետ Մատթէոս Յովհաննիսեան , «յոգներախտ եւ միակ բուն տպագիրն Հայոց ³⁵» եւ «կատարեալ հմուտն յարուեստ տպագրութեան ³⁶»՝ կը կառավարէր գործարանը , իսկ Միքայէլ եւ մանաւանդ Ղուկաս «Փիլիսոփա» կը կատարէին հրատարակչական եւ գրական աշխատանքները : Հայ բանասիրութեան մէջ առհասարակ տարածուած է այն կարծիքը թէ Ղուկաս եւ Միքայէլ եղբայրներ էին ³⁷ . սակայն

³⁵ Յառաջաբան , Բանալի համատարածի աշխարհացուցին , էջ 4 :

³⁶ Յիշատակարան , Ազգաբանութիւն տոհմին յարեթեան , 1695 , էջ 487 :

³⁷ Թօշքա , նոյն անդ . Լէո , Հայկ . տպագրութիւն , Ա , էջ 420 . Թէոդիկ , Տիպ ու տառ , էջ 167 . Գ . Լեռնեան , Հայ գիրքը եւ տպագրութեան արուեստը , էջ 117 , եւ Սարուխան , Հոլլանդան եւ Հայերը , էջ 106 :

Բ. փաստաթուղթիս մէջ թովմաս յստակօրէն կ'ըսէ . «Ղուկաս՝ որդին եղբայրներէս միոյն, եւ Միքայէլ՝ որդին միւս եղբօր իմում» : Ուշադիր ընթերցողն ալ հեշտութեամբ պիտի նկատէր որ Կեմպացւոյ գրոց յիշատակարանին մէջ թովմաս զանոնք կը ներկայացնէ իրը «զորդիս եղբարց իմոց (զՂուկաս եւ զՄիքայէլ) ³⁸» եւ ոչ որպէս զորդիս «եղբօր իմոյ» : Առ ի հետաքրքրութիւն ընթերցողաց կը մատուցանեմ Վանանդեցւոց աղդակցական տախտակը ուղղակի քաղելով յիշատակարաններու փաստերէն . —

³⁸ Յիշատակարան, Գիրք Թօմայի Քեմփացւոյ, Յաղագս համահետեւմանն Քրիստոսի, 1696, էջ 420 : Այս եւ այլ յիշատակարաններու լոյսին տակ՝ պարզ է թէ Ղուկաս եղբօրորդին է թովմաս Եպս.ի. հետեւարար կը սխալի Դուրիէլ (կամ անոր յօդուածի թարգմանիչը՝ Սիմ. Մկրտչեան), երբ զՂուկաս կը կոչէ «Հօրեղբօրորդի» թովմասու . (տես Դուրիէլ, «Հայերէն գրքերի տպագրութիւնը Ամստերդամում

Աստ համառօտակի կը ծանօթացնեմ
Վանանդեցւոց հրատարակած Աշխարհա-
ցոյցն ու տասներեք գիրքերը :

— Քարտէզ՝ Համատարած աշխար-
հացոյց, 120 × 150 սմ., փորագրութիւն
Ադրիանոս եւ Պետրոս Սիոնբեկ (Adrian
et Peter Damian Schoonebeeck) եղբարց,
հրատարակեց թովմաս եպս. Նուրիջանեան
Վանանդեցի, տպագրեցին Ղուկաս եւ Մատ-
թէոս Վանանդեցի, Ամստերդամ, 1695թ.³⁹ :
Ունի հետեւեալ յիշատակարանը. —

«Նորոգ քանդակ գեղեցկավէպ հանրանշան,
փոխաբերեաց Թօմա յետնորդ ոստ վանա-
դեան.

Փորագրութիւն յոյժ ցանկալի
ի ձեռն եղբարց հարազատի,
Ադրիանու Ըսկօնապէկի
եւ Պետրոսի քաջավարժի .
Ընդ Ղուկասու հըմտագունի
երկամբք բազմօք յայտ ածողի,
եղբօր որդի իմ անդրանկի՝
պահեսցէ ին յիւրում ծոցի» :

ԺԵ—ԺԷ. դարերում», Տեղեկագիր, 1963, թ. 2, էջ
87 եւ 92:

³⁹ Լէօ, 427—30. Թէոդիկ, 167. Լեռնեան,
117—18. Սարուխան, 110—11. Զարբհանալեան,
Պտմք. հայկ. տպագրութեան, 149—50. Հ. Ստե-
փանեան, Հայ քարտեզագրական հրատարակութիւն-
ները 260 տարում (1695—1955), Երեւան, 1957, էջ
43 եւ 69—77, իսկ ընդմէջ էջ 72—73՝ փոքրադիր ար-
տատպութիւն «Համատարած աշխարհացոյց»ի. Հայ
հնատիպ գրքի մատենագիտական ցուցակ (1512—
1800), էջ 247—48, եւ փաստաթուղթ Դ.:

Աշխարհացոյցս հրատարակուած է առաջին առթիւ ուսումնականաց համար եւ հաւանօրէն պիտի օգտագործուէր թովմաս Վանանդեցւոյ ծրագրեալ դպրոցին մէջ իբր դասագիրք, վասնզի հրատարակիչը կը յայտարարէ⁴⁰. «Եկեղեցականաց, ո'չ քնափից՝ ասեմ, ոչ թուլամտից կամ ուսումնատէից. այլ քաջամտաց, ուսումնասիրաց՝ արթուն եւ զուարթուն արանց, որքան օգտակար եւ ձեռնտու իցէ ծանօթութիւն այսր ազնուականի դիտութեան՝ վասն դիւրահասութեան սուրբ եւ արտաքին գրոց, նոցին ինքեանց ուշիմութեանն թողցուք դատել եւ դարակել⁴¹»: Բայց ուսումնականին կը միանար

⁴⁰ Յառաջաբան, Բանալի համատարածի աշխարհացուցին, Էջ 2:

⁴¹ «Դարակել» բառը գործածուած է յատուկ նշանակութեամբ. Առանձն բառարան հայկազնեան լեզուի (Վենետիկ, Ա. Հրտ. 1846, Էջ 210, Բ. Հրտ. 1865, Էջ 236) եւ Հայերէն բացատրական բառարան Մալխասեանի (Երեւան, Ա., 1944, Էջ 496) ուեւէ լուսաբանութիւն չեն ընձեռեր. սակայն Երեմիա վրդ. Մեղրեցի, Բառզիրք Հայոց (Կ. Պոլիս, 1728, Էջ 102) «դարակեմ-ճանաչեմ» կ'ըսէ. իսկ Մխիթար Արքահօր բառարանին մէջ, Բառզիրք հայկազնեան լեզուի (Ա. Հար. Վենետիկ, 1749, Էջ 209), առաւել գոհացուցիչ բացատրութիւն մը կը գտնենք. «Դարակեմ (ներգործ.) = ճանաչել. կամ մտօք տեսանել. կամ ուշադրաբար եւ զգաստութեամբ զննել, եւ լիապէս իմանալ զիրն»: Նոյնպէս Վանանդեցւոց վերատպած Յովհ. Բոնայի Զերբածութիւն յերկինս աշխատութեան բառարանին մէջ (Էջ 304) կը կարդանք. «Դարակեմ = ճանաչեմ այնքան նրբագունիւ խուզմամբ եւ հետազոտմամբ, մինչ մնայ եւ ոչինչ յ'ենթակայումն

գործնական նպատակ մը եւս, այն էր ընդ
ամենայն աշխարհ երթեւեկող հայ վաճառա-
կանաց շնորհել ուղեցոյց-քարտէս մը։ Այս
կապակցութեամբ հրատարակիչը կը գրէ.
«Բայց եւս քան զեւս առաւելապէս պիտանա-
նայ վաճառականաց՝ մանաւանդ հայկազար-
մից, որք ի մէջ ասիական եւ արեւելեան
ազգաց, այսու գոնեա անուամբ փառաւորք
եւ հնարագէտք երեւին. զի յամ. ազգաց ըն-
դունելիք եւ յոչ սակաւուց սիրելիք. ընդ ամ.
աշխարհ զանքոյթ երթեւեկութ. ունելով
զամ. երկիր առ ոտն հարելով յաճախեն⁴²»։
Յամենայն դէպս, այսու Վանանդեցիք
իմաստնօրէն եւ վարպետօրէն հիմը դրին
հայկական քարտիզատպութեան, որ գեղեցիկ
աւանդութեամբ շարունակեալ հատաւ առ
մեղ։ «Համատարած աշխարհացոյց»ը, որ
իրագործուած է անխոնջ ջանքերով եւ նիւ-
թական ու բարոյական մեծ զոհողութիւննե-
րով՝ այդքան վաղ ժամանակ մը, իսկապէս
հիանալի հրատարակութիւն մըն է, պա-
տուարեր առհասարակ հայ ժողովրդեան,
եւ յատկապէս հրատարակիչ Վանանդեցւոց։
Որքան ալ փորագրողները օտարներ լինեն,
գործին նախաձեռնութիւնը, քարտէսին գծա-
գրութիւնն ու հայատառ խմբագրութիւնը,

ճանաչելով, զաղեցեալ յ'իմոյս ճանաչմանէ»։ Հ.
Աճառեան, Արմատական բառարան, Բ, էջ 438, «դա-
րակ»ը կը նկատէ իրանեան փոխառութիւն եւ կը հա-
մեմատէ ընդ զնդ. dar- «ունել, բռնել»։

⁴² Բանալի համատարածի աշխարհացուցին, էջ
2—3։

ինչպէս եւ տպագրութիւնը կը պատկանին Նուրիջաննեան Թովմայի եւ Ղուկասու։ Մատթէոս Յովհաննիսեանի անունը թէպէտ չենք դտներ յիշատակարանում, բայց նա էր անշուշտ Աշխարհացուցին տպագրիչը, որ Բանալի համատարածի աշխարհացուցին տետրակի մէջ հռչակեալ է իր «յողներախտ եւ միակ բուն տպագիրն Հայոց»։ Առ այս կը վկայակոչենք նաեւ Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութեան յիշատակարանի հետեւեալ հատածիկը. «(Ես Թօմաս Եպիսկոպոս) մեծաջան աշխատութը. փութացայ ժամանել ի գեղեցկադիր եւ ամ. զովասանութե. արժանաւոր քաղաքն Ամստրդամ, առ ի յօրինել եւ հռչալ զբուն զործիսն տպագրութե. եւ զտախտական պղնձեաց՝ վս. փորագրելոյ զդիրս համայնց գաւառաց զորս եկամբք բազմօք եւ յողնակի ծախիւք կատարեցաք ընդ Մատթէոսի, որ է որդի եղբօր մօր իմոյ» եւն⁴³ :

1. Պատմութիւն Մովսիսի Խորենացւոյ։ Ազգաբանութիւն տոհմին յարեքեան յօրինեցեալ ի Մովսիսէ Խորենացւոյ, յեռամեծ Վարդապետէ եւ յոգներախտ Քերքողահօրէ Ամստերդամ, 1695, «ի լոյս ածեալ տպիւք եւ ծախիւք Թօմայ Վանանդեցւոյ վեհափայլի եպիսկոպոսի եւ բազմաջան վարդապետի», 487 էջ։ Մատենիս շարաբարդողն ու տպագրիչն է Մատթէոս Յովհաննիսեան, որ յայտ-

⁴³ Ազգաբանութիւն տոհմին յարեքեան, էջ 484—85 :

նապէս կը նշէ թէ «Ես Մատթէոս շարեցի⁴⁴»։ իսկ Ղուկաս Վանանդեցի կը հանդիսանայ իբր հրատարակիչ՝ գրական տեսակէտէ։ Ասոնց մասին Թովմաս Եպս. կը գրէ. «Նաեւ յիշել մաղթեմ զհարազատ եւ զձեռնասուն զործակալս իմ զՄատթէոս՝ զկատարեալ հմուտն յարուեստ տպագրութեան, որ է որդի եղբօր մօր իմոյ. եւ զեղբօր որդի իմ, զՂուկաս Փիլիսօֆա, որ է վարժ զանազան լեզուաց» եւն⁴⁵։

Մովսիսի Խորենացւոյ Հոչակաւոր Հայոց Պատմութեան Ա. տպագրութեան պատիւն եւս կը պատկանի բարեյիշատակ Վանանդեցւոց։ Թովմաս Եպս. Նուրիջաննեան կը նկատէ որ հայ ժողովուրդի ազգաբանութեան գիրքը դտանելն «ամ. ուրեք սուզ եւ պակաս» է. «ուստի եւ իմ նայելով յայսպիսի աղէտ անբերելի, բարւոք վարկայ տպագրել թուովք նուազիւք, վասն անձեռնտու զոլոյ տեղւոյս. քանզի յարուցմունք պատերազմաց եւ հեղմունք անբաւից արեանց, սասանեցուցին զբնաւ եւ զբոլոր կալուածս Եւրոպայու» եւն⁴⁶։ Որքան ալ «նուազ թուով» լինի, չնորհիւ այս տպագրութեան՝ Քերթողահօր Պատմութիւնը տարածուեցաւ ոչ միայն Հայոց, այլեւ Եւրոպացւոց մէջ։ Յիրաւի

⁴⁴ Ազգաբանութիւն տոհմին յաբերեան, տես ի վերջ «Առ համայն ընթերցօղս Հայաստանեայց» յառաջարանութեան։

⁴⁵ Նոյն անդ, յիշատակարան, էջ 486—87։

⁴⁶ Նոյն անդ, «Առ համայն ընթերցօղս Հայաստանեայց»։

վանանդեան հրատարակութիւնն էր որ առիթ
եւ գործի հանդիսացաւ Ռւիստոն Եղբարց՝
որ 1736 թուին Լոնդոնում լատիներէն
թարգմանութեամբ հանդերձ վերատպեն Խո-
րենացւոյ Պատմագիրքը⁴⁷ : Ինչպէս Պատմա-
հայրը իւր Ազգաբանութիւնը յօրինելով
նպատակ ունէր աշխարհի ցուցաբերել հայ
ազգի հին ու ազնուական ծագումը եւ հերո-
սական գործերը, նոյնպէս եւ Թովմաս տպա-
գրահայրը հրատարակելով «Ազգաբանու-
թիւնն տոհմին յաբեթեան», կը խորհէր
օտարաց ծանօթացնել հայ ժողովուրդի փա-
ռաւոր անցեալը, եւ միաժամանակ ազգային
ոգիով ու հպարտութեամբ ջրդեղել գիտա-
կցութիւնը իւր հայրենակիցներուն, որոնք կը
տառապէին տղիտութեան եւ բռնակալու-
թեան ներքեւ : Այս կապակցութեամբ յառաջ
կը բերեմ մատենին սկիզբը տպեալ Թովմայի
ստանաւոր ձօնը, ուր ան կ'ամփոփէ հայ
գիւցազանց անունները . —

«Թորգոմազնեայս այր պատուական ,
յօդնահանճար եւ քաջաբան .
օղ ոսկէշար երեք կարգեան ,
տըրոհելով ըստ պահանջման .
մերայնոց իսկ լեալ տէրութեան ,
եւ այլազնեայցըն դիմեցման :
Ամանակաւ նոցին կալման ,

⁴⁷ Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն (Եւ Աշ-
խարհագրութիւն), հայ. եւ լատ., Լոնդոն, 1736.
Mosis Chorenensis Historiae Armeniacae, libri
iii . . . Whistoni Filii.

ցուցանէ մեղ անսխալական ,
 հիմն զրուցաց մեր նախնական :
 ԸղՆայկ ասեմ՝ զմեծ ախոյեան ,
 դանզուր վարսիւք զեղանշան .
 զբէլ կործանեաց՝ զոստ քանանեան :
 Արամ կըցորդ նորին արեան ,
 եւ անընդհատ նոյն քաջութեան :
 Նաեւ զօրեղ արքայն Տիգրան ,
 նոր նորոգեաց ըզցեղ հայկեան .
 առիւծաբար մըոնչելով ,
 զխումք թշնամեաց հալածելով .
 նպաստ առեալ իսկ յԱստուծոյ ,
 անուամք հըզօր յորջորջելոյ» :

2. Բանալի Համատարածի Աշխարհացուցին մերոյ նորածնի — «զոր ի լոյս էած
 հայկական տառիւ վեհանձն եւ սրբափայլ
 հայրն մեր տր . Թօմաս՝ աստուածազգեստ
 բաբունին Վանանդեցի , եւ առաքելագործ
 եպիսկոպոսն որբոյ Խաչին» . «Հարադրեցեալ
 ի Ղուկասէ ապաշնորհ ջահընկալէ Վանան-
 դեցւոյ . տպիւք եւ ծախիւք Թօմասու Վար-
 դապետի . Հարաբարդութեամք քաջ դպրի՝
 ան . Մատթէոսի ներհուն տպագրի Հայոց :
 Յամի Տեառն 1696 . յԱմստէլօդամի» . 30 էջ :
 Սոյն տետրակը «բանալի» մըն է , որ կը բա-
 ցատրէ ու կը մեկնէ Համատարած Աշխարհա-
 ցոյցին Եօթն շրջանակները , այդ շրջանա-
 կաց սահմաններն ու պաշտօնները , այլ պա-
 րագայք , կարեւոր քաղաքաց աստիճանները
 եւ զրոպէս բարձրութեան : Ղուկաս Վանան-
 դեցի զրքոյկին կարեւորութիւնը կը շեշտէ

«առ հայկասեռ ընթերցօղս»՝ հետեւեալ յառաջաբանութեամբ. «Շահաւէտութիւն եւ պիտառութիւն որ յԱշխարհացուցէն յառաջադայի, ոչ դուզնաքեայ ինչ՝ այլ մեծ օգուտ, եւ հարկաւոր իմն է: Որքա՞ն զեղեցկութիւն բարուց, որքա՞ն ճոխութիւն զանազան արհեստից, որքա՞ն փարթամութիւն ընչից, որքա՞ն երանութիւն եւ միաբանութիւն բնակչացն Եւրօպացւոց, այսինքն բոլոր ազգին Փոանկաց, արդարեւ զարմանալի եւ նախանձելի: Ճանապարհորդութիւնս ցամաքի եւ ծովու նաւազնացութիւնս միշտ եւ յամ. ուրեք ունին. զերթեւեկութիւն, զընդելութիւն եւ զբազմաշահ վաճառականութիւն զրեթէ ընդ ամ. ազգս, յարեւմտից մինչեւ ցարեւելս, ի հիւսիսոյ ցհարաւ՝ անխափանօրէն ստացան եւ ստանան տակաւին յօրէ յօր եւ զայս համայն յԱշխարհագրութենէն ընկալան. քեզ յարացոյց՝ համբաւածաւալն եւեթ Ամստէրդամ, եւ սորին երջանկութիւնն ⁴⁸»:

Վանանդեցիք մեր լուսաւորութեան հարցով զբաղեալ այն յառաջադէմ եւ լուսամիտ անձերն են, որ այնքան վաղ ժամանակում գնահատած են կարեւորութիւնը աշխարհագրութեան եւ աշխարհագրական պայմաններու: Անոնք իրաւամբ Աշխարհագրութիւնը, այսինքն զդալի աշխարհի բաղկացութեան ուսումնասիրութիւնը, լայն

⁴⁸ Բանալի համատարածի աշխարհացուցին,
էջ 1—2:

ճանապարհորդութիւններն ու փոխաղբութիւնները, — կը նկատեն Երկրի մը բարզաւաճման գլխաւոր աղղակներէն :

3. Գիրք Թօմայի Քեմփիացւոյ . Յաղագս համահետեւմանն Քրիստոսի . — «Թարգմանեցեալ ի Յոհաննիսէ յոլովերախտ վարդապետէ Կոստանդինուպոլսեցւոյ . ի խնդրոյ ջուղայեցի խօջայ Սահրատի որդւոյ պարոն Քասպարին : Գործեօք եւ ծախիւք Թօմասու սրբափայլ Եպիսկոպոսի սրբոյ Խաչին» : Ամստերդամ , 1696 , 420 էջ :

Թովմաս Կեմպացւոյ (Thomae à Kempis) այս գիրքը (De Imitatio Christi) 1670 թուին թարգմանած է Յովհաննէս վրդ . Հոլով Կոստանդնուպոլսեցի , «ի խնդրոյ աղնուատոհմ ջուղայեցի Շահրիմանէնց պարոն Քասպարին» . Եւ առաջին անգամ տպագրեալ է 1674ին⁴⁹ ի Հոռմ , Հաւատոյ Տարածման տպարանին մէջ : 1696ին ալ Թովմաս Եպս . կը վերատպէ զգիրս «ի զուարձութիւն եւ յարիութիւն մանկանց Եկեղեցւոյ» . — «Եւ արդ՝ սիրելիք եւ անձկալիք հոգւոյ իմոյ՝ հարք իմ եւ եղբարք իմ , որովհետեւ չիք այլով իւիք շահել զկեանսն յաւիտենականս , եթէ ոչ գրովք սրբովք . վասն որոյ եւ իմ իրաւունս եւ արժան համարելով՝ տպեցի զգիրս մեծի երանելոյ եւ վայելչարուղի

⁴⁹ Թիւրիմացութեան մէջ է անշուշտ Ա. Սարուխան , Հոլլանդան եւ Հայերը , էջ 114՝ երբ կը հաշորդէ որ Կեմպացւոյ գիրքին առաջին հրատարակութիւնը կատարուած է 1691 թուին(?) :

աղքերն թօմասու Քեմփացւոյ, ի զուտր-
ձութի. Եւ յարիութիւն մանկանց Եկե-
ղեցւոյ⁵⁰։ Վանանդեցի «Թօմաս պարտաւոր
Եւ սխալական Վարդապետն» ղրական հա-
մեստ աշխատանք մը Եւս կը կատարէ գրքիս
վրայ՝ ամէնուրեք ճշդիւ նշանակելով սուրբ-
դրական վկայութեանց տեղերը⁵¹։ Վերջա-
ւորութեան ունի ընդարձակ յիշատակարան,
ուր առաջին անգամ կը յիշէ իր եղբօր՝ Եւ
Հուկասու հօրեղբօր որդին Միքայէլը։ Հե-
տեւեալ հատածը իւր հետաքրքրական բո-
վանդակութեան պատճառաւ կը յառաջա-
դրեմ ընթերցողաց. «Եւ արդ աղաչեմ զհա-
մայն խումբս սպառազինեալ հարց Եւ եղ-
բարց, զի մինչ ճաշակէք ըմպելով ի համե-
ղաբուղիս Եւ ի քաղցրահոս աղքերէ սորին,
յիշման առնիցէք արժանի՝ զհուսկ Եւ զա-
պիկարս, զԹօմաս զանարդիւնս յերամս բա-
նասիրաց։ Այլ Եւ զծնօղսն իմ քաղցրասնոյց.
զհայրն իմ համեստակենցաղ զնուրիջան
նուրիջանեան, Եւ զմայրն իմ պարկեշտագը-
նաց զԴիլդարն, Եւ զեղբարս հօր իմոյ՝ զՀու-
կաս Եւ զՍտեփանինս. Եւ զեղբարսն իմ զհա-
րազատ զԳրիգոր, զԱրիստակէս Եւ զՅակօր.
Եւ զքոյրն իմ Զանայ։ Այլ Եւ յիշել մաղթեմ
զբազմերախտ Եւ զկառավարօղ Գործարանիս
Եւ բուն հմուտ Եւ վարժ տպագրութե.
զվարպետ Մատթեոսն, որ է որդի եղբօր

⁵⁰ Գիրք Թօմայի Քեմփացւոյ, Ամստերդամ,
1696, էջ 3:

⁵¹ Նոյն անդ, էջ 4—5:

մօր իմոյ, եւ զհայր իւր զՅօհաննէս, եւ զմայրն զՄարիամ, եւ զեղբայր իւր՝ զՊետրոս: Եւս եւ զորդիս եղբարց իմոց զՂուկաս եւ զՄիքայէլ, որք Են վարժ եւ ներհմտացեալք լաթինական լեզուի եւ կրթեցեալք յուսումն փիլիսոփայական եւ բազմազան հանճարոյ» Եւն⁵²:

4. Համաձայնութիւն հնգետեսակ ամսոց Հումայեցւոց, Ազարիայի, Հայոց, Հրէից եւ Տանկաց, — «յօրինեալ յապիրատ Նուրիջանինան Ղուկասէ Վանանդեցւոյ. տպիւք եւ ծախիւք Թօմայ եռամեծ Վարդապետին»: տպագրիչ՝ Մատթէոս Յովհաննիսեան, Ամստերդամ, 1698, 106 էջ:

5. Գանձ չափոյ, կշռոյ, քուոյ եւ դրամից բոլոր աշխարհի. «որ է գիտութիւն ամենայն տեսակ կշռոց, չափոց եւ դրամից, որով բոլոր աշխարհի վաճառականութիւնն վարի: Ժողովեալ եւ ի մի վայր հաւաքեալ աշխատութեամբ Ղուկասու՝ ապաշնորհ ջահընկալի⁵³ Վանանդեցւոյ: Ծախիւք եւ ի խնդրոյ հայցման Զուղայեցի Խաչատորի որդի պարոն Պետրոսին: Տպիւք եւ հաւանու-

⁵² Նոյն անդ, էջ 419—20:

⁵³ Ղուկաս Վանանդեցի մի քանի անգամ յիշատակարաններու մէջ ինքզինք կը կոչէ «ապաշնորհ ջահընկալ»: «Զահընկալ»ը ի հնումն եկեղեցական խոնարհ աստիճանի սպասաւոր մըն էր, որ դպիրի յատուկ ձեռնադրութիւնն ընդունելով եպիսկոպոսէն՝ ի պաշտօնէ կը նուիրուէր իւր թաղի եկեղեցւոյ լուսավառութեան: Կարելի է ենթադրել որ Ղուկաս Նուրիջանեան այդպիսի դպիր մըն էր:

թեամբ եռամեծ վեհի Թօմայ Վարդապետի
եւ սրբափայլ եպիսկոպոսի Վանանդեցւոյ
Տանն Գողթնեաց : Յամի Տեառն 1699 , Յուն-
վարի 16 , յԱմստէրդամ» . 80 էջ :

Հայ վաճառականներու գործոց դիւրու-
թեան եւ յաջողութեան համար պատրաս-
տուած այս օդտաշատ գրքոյկը ճոխ տեղե-
կութիւններ կը հայթայթէ զանազան երկիր-
ներու չափերու եւ կշիռներու , արտադրու-
թեանց , մինչեւ իսկ արտածեալ ապրանքնե-
րու տրոց շուրջ : Համառօտակի նկարա-
զրուած կան նաեւ ամէն երկրի սովորու-
թիւններն ու լեզուն . տուեալ են քաղա-
քաց հեռաւորութիւնները , եւ բացատրուած
թուարանական չորս գործողութիւնները :
Ղուկաս շնորհալի ջահընկալ իւր յառաջա-
բանին մէջ կը գրէ . «Եւ զամ . վաճառատե-
ղեաց կշիռն , չափն եւ դրամն մի ըստ միոջէ
գրելն՝ է գործ իմն ծանր , դժուարին եւ
անհնարին : Բայց ըստ կարի մերում , եւ ըստ
որում ի հարազատ գրեանս եղեալ գտինք ,
զյետ նց . երթալով՝ զնոյնն մեք եւս ի յօ-
դուտ մերազնեայ վաճառասէր եղբարցդ ար-
ձանացուք . ստիպեալ մանաւանդ ի խնդրոյ
ջուղայեցի բարեպաշտ պարոն Պետրոսին»
եւն⁵⁴ : Հեղինակը իսկապէս «ծանր եւ
դժուարին գործը» ի գլուխ հանած է զոհա-
ցուցիչ կերպով : Այսօր աւ գրքոյկս կը պահէ
իւր հետաքրքրականութիւնը , բայց այս ան-

⁵⁴ Գանձ չափոյ , կշռոյ , քլույ եւ դրամից բոլոր
աշխարհի , էջ 3 :

գամ ոչ թէ վաճառականաց՝ այլ բանասիրաց համար, որոնք պատմական եւ լեզուաբանական շահեկան նիւթեր սկիտի դժնեն ի նմա:

6. Ասունածաշունիչ Նոր Կտակարան, — «տպաղրեցեալ վայելչագիր եւ գեղեցկագիր յօրինուածովք: Հաւանութեամբ, տպիւք եւ ծախիւք Թօմայ եռամեծ Վարդապետին եւ վանիցն Գողթնեաց սրբոյ Խաչին մաքրափայլ եսլիսկոպոսին: Ի հայրապետութեանն լուսահեղոյս Գահոյն սրբոյ Էջմիածնի՝ տեառն Նահապետի, հօրն մերոյ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի փոխանորդի, եւ ամ. Հայոց ինքնագլուխ հովուապետի: Յամի Տեառն 1698(—1700) . յԱմստէլրօղամի», 968 էջ (Երկու հատոր):

Թովմաս Եպս. Դրոցս յիշատակարանին մէջ կը ծանուցանէ թէ «սակս անմխիթար վայրացս» ուր կ'ապրէին՝ վերստին տպագրած է Ոսկան մեծ Վարդապետի 1668 թուին Ամստերդամ Հրատարակած Նոր Կտակարանը. — «Զի որպէս ի չորից տարերաց դոյանայ ամ. մարմին, ըստ այնմ եւ Զորից Աւետարանաց զօրութբ. զարգանան եւ բարզաւաճեալ շքեղաղարդ ծաղկին, եւ պտղաբեր լեալ՝ խնդալից երեւին համայն պարք բարեպաշտից: Զոր վաղ ուրեմն նախ տպագրեցեալ դոյր ի մեծէ եւ յերջանկագոյն վարդապետէն ՈՍԿԱՆայ Երեւանցւոյ. որոյ Տէրն Տերանց հատուցէ ըստ քրտանց նորա, եւ ըստ բաղում Երախտեացն, զորս եթող անջինջ յիշատակ յԵկեղեցւոյ

մերում : Ուստի եւ ես յոզնազան վիրօք լցեալս ձեռն արկի երկրորդումս տպագրել բազմօք վշտօք՝ սակս անմխիթար վայրացս, ուր եմք» եւն⁵⁵ :

7. Դուռն իմաստութեան (Ա. տիտղոսաթերթ) կամ Ոսկեայ դուռն դպրատան (Բ. տիտղոսաթերթ), «վասն դեռակիրթ եւ խակավարժ մերազնեայ մանկանց», որ է հայթայթիչ նախակրթութեան՝ Հայաստանի երիտասարդութեան համար, Հեղինակութիւն Ղուկաս Նուրիջանեանի եւ Հրատարակութիւն Թովմա Վանանդեցւոյ, Ամստերդամ, 1699, 70 էջ :

8. Բնաբանութիւն իմաստասիրական կամ Տարերաբանութիւն, ի մասին օդերեւութաբանութեան, զործ Մատթէոս Յովհաննիսեանի եւ Ղուկաս Գրիգորեան Վանանդեցի ջահընկալի, Հրտրկթ. Թովմա Վանանդեցւոյ, Ամստերդամ, 1702, 120 էջ :

9. Երաժշտական երգեցմունիք հոգեւորականի կամ Աստուածաշունչ երգարան (առձեռն Շարակնոց, պատկերագարդ), «Հաւանութեամբն, տպիւքն եւ ծախիւքն» Թովմա Վանանդեցւոյ, Ամստերդամ, 1702 (—1703 Յուլիս 15), 780 էջ :

Մատենիս վերջաւորութեան Հրատարակեալ կայ յիշատակարան մը, որմէ կրտեղեկանանք թէ Մատթէոս եւ Ղուկաս

⁵⁵ Աստուածաշունչ Նոր Կտակարան, էջ 431—32 :

Հուրջ 1702—1703 տարիներուն ունեցած են գործակից մը՝ Սինան անուամբ. —

«Ի վախճանի յիշեցէք ի սր. սրտէ զհարազատ աշխատաւորս, զանձանձիր պաշտօնեայս, զբարեմիտ սպասաւորս, զմտերիմ մատակարարս, եւ զարեանառու գործակալոնախաղեկ վեհանձնութեան տպարանին. զՄատքեոսն, զՍինանին, եւ զառ ոտն կոխեալ Ղուկաս. տրիտուր սիրոյ ձերոյ իցէ, զի յայսր հոսանուտ կենցաղոյս վերջին աւուրն չնորհօք լիջիք երջանկակրօնք, եւ յերկրին կենդանեաց առաջին աւուրն՝ փառօք աստուածահաճոյք, իբր զրեալք ի զիրս Դպրութեան անուանց կենացն. ամէն⁵⁶» :

10. Յոզեֆիմի աստուածաբանական, բարոյական եւ ժաղաքական իրողութեանց սահմանի. «Երկասիրութեամբ մեղուաջան արանց ի մի վայր ըստ կարդի այբուբենիցն հաւաքեալք: Ի լոյս ածեալ տպիւք եւ արդեամբք առաքելաշաւիղ թօմայ եռամեծ Վարդապետի Վանանդեցւոյ», Ամստերդամ, 1704, 6 չհ., 58 էջ: Էջ 45—58՝ զետեղեալ կայ Արիստոտէլի Յաղագս առաքինութեանց եւ չարութեանց, թարգմանութեամբ Ղուկասու:

11. Պաշտօն աստուածային, անպատում փրկական եւ ահաւոր խորհրդոյ սուրբ Պա-

⁵⁶ Երաժշտական երգեցմունիք հոգեւորականի, Ամստերդամ, 1702—1703, էջ 780:

տարագին⁵⁷. «կամ Արիւնեայ Ք.ի փրկա-
զործ չարչարանացն, որք յանարիւն Խոր-
հուրդ Պատարագին պատկերանան։ Այսը
սրբազան խորհրդոյ արարողութիւնն կարձ
ի կարճոյ մեկնութիւն եւ համառոտ խըն-
դրուածք։ Եօթնօրեայ ժամակարգ պաշտօն
վասն ամ. առանձին ի Քրիստոս հաւատա-
ցեալ անձանց։ Երկասիրութեամբ ումենին
Վանանդեան Ղուկասու՝ նուաստ եւ յետնեալ
դպրի ի լացիական (sic) լեզուէ թարգմա-
նեցեալ։ Տպիւք Թօմայ Եռամեծ Վարդա-
պետի. յԱմստէլոդամ. 1704»։ 184 էջ (պատ-
կերազարդ)։

Մատեանս է թարգմանօրէն խմբագրեալ
մեկնութիւն (աղօթիւք ընդելուզեալ) սրբոյ
Պատարագին, էջ 6—38։ Էջ 39—99՝ «Եօթ-
նօրեայ ժամակարգ պաշտօն վասն ամենայն
առանձին ի Քս. հաւատացեալ անձանց»,
յորում Շաբաթ օրը (էջ 89—99) նուիրուած
է սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչին, անշուշտ
յօրինեալ ձեռամբ Ղուկաս դպրի. «Պաշտօն
հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին»։ Սկիզբը
կայ մի պատկեր ուր Լուսաւորիչ հայրապետն
կը մկրտէ Տրդատ թաղաւորն ու իշխանները։
Երեք տուն սաղմոս եւ ապա «Երգ. —

⁵⁷ Ա. Երիցեանի (Փորձ ամսագիր, Թիֆլիս, 1881, թիւ 4, էջ 13) յիշատակած Պատարագամա-
տոյցը (Ամստերդամ, Հրտ. Վանանդեցի Ղուկաս
Նուրիջանեանի, 1704), շատ հաւանօրէն նոյնն է այս
Պաշտօն աստուածային մատենին հետ, որ ըստ Երե-
ւոյթին տիտղոսաթերթին սխալ վերծանման հետեւան-
քով պատարագատետը կարծեալ իցէ։

Ի մեղապարտ յ'ազգէ սերեալ.
 Գրիգորիոս արթուն ձայնեալ:
 Թաղէոսի վիճակ առեալ.
 Հայաստանեայց լոյս առաքեալ:
 Լուսաւորիչ Հայոց փայլեալ.
 Վարուք անբիծ՝ հոգւով մաքրեալ:
 Բժիշկ հոգւոց առ Հայս ծագեալ,
 Եւ փրկութե. մեզ առիթ լեալ»:

Բաց աստի կան վեցեօթը այլ երգեր.
 ահա եւ երգն առաջին ժամու. —

«Լուսապայծառ ծաղիկ ցուցեալ.
 անուշահոտ բուրմամբ լըցեալ:
 Զհոտ գիտութե. ի Հայս յայտնեալ.
 ազգն Արամեան լուսով ծաղկեալ:
 Արշակունի գոտեւորեալ.
 ոգւով սըրբով ճառագայթեալ:
 Խոստովանօղ Փրկչին ընտրեալ.
 Դից Տրդատայ ոչ հնազանդեալ»:

Գրոցս մէջ ներառեալ կան նաեւ հայկական այլ նիւթեր, որք են. — ա. Հաւատով խոստովանիմ (էջ 139—147). բ. Բարեխօսութեան պաղատանաց առթիւ չորս հայ սուրբեր՝ ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, ս. Ներսէս Պարթեւ, ս. Ներսէս Շնորհալի, ս. Ներսէս Լամբրոնացի, եւ երեք սրբուհիներ՝ ս. Հռիփսիմէ, ս. Գայիանէ եւ ս. Սանդուխտ (էջ 168—69) ներմուծեալ են ի շարս ամենայն սրբոց: դ. «Գրիգորի Նարեկայ վանաց վանականի՝ հոգեմատեան հոետորի, եւ Հայոց

Փիլիսոփայի : Ի խորոց որտից խօսք ընդ
Այ . Բան ԼԳ .» (էջ 181—83) :

Մատենիս վերջաւորութեան կայ յիշա-
տակարան , յորում կը յիշուին մեկենասնե-
րու անունները , ինչպէս եւ Տպարանի նոր
աշխատակից պարոն Նազարէթի որդի Յով-
հաննէսն . — «Որ ունի զամենայնն , յ'որմէ
եւս է՛ ամենայնն , որ ետ եւ անարդ ծա-
ռայիցս նպաստութիւն յ'աւարտ ածել զայս
նորածին եւ գեղեցկատիպ հիւսուածս յ'ան-
ջնջելի յիշատակ Զուղայեցի Քառասուն
մանկանց , խօջայ Կարապետին եւ որդւոց
նորին մղտեսի խօջայ Աւետին , խօջայ Յօ-
հաննիսին եւ պարոն Յարութեանն , որոց
ծախիւք եւ արդեամբք ի լոյս ածաւ այս հո-
գեշահ եւ ած . ահաճոյ Պաշտօնարանս : Արդ՝
որոց ընդունելի թուիցի այս նորատիպ զոր-
ծակս՝ յիշեսցեն ի ջերմեռանդ յ'աղօթսն
զվերոյասացեալ խօջայ Կարապետն հանդերձ
սորին զարմիւքն եւ ժառանգօքն . նայեւ՝
պարոն Նազարէթի որդի զյետնեալ՝ չնչին
եւ զապիկար արբանեակն Յօհանինէս , որոյ
հոգաբարձու վերակացութեամբն տպեցաւ
այս հոգւոյ զանձս . յիշեսցեն եւ զայլ ամ .
արեանառու մերձաւորսն , զկե(ն)դանիսն եւ
հանդուցեալսն վերոգ(ր)եցեալ անձանցն ,
իսկ եթէ ումեք անհաճոյ ինչ երեւիցի , զան-
ձեղաղբելիս կալցէ զմեզ աղաչեմք . զի ձեր
եմք միշտ եւ յ'ամենայն ուրեք անարդ ծա-
ռայքս Մատթէոս եւ Ղուկաս Վանանդեցիք» :

12. Ժամակարգութիւն հասարակաց ա-

դօքից Եկեղեցեաց Հայաստանեայց (Ժամա-
գիրք), «ի լոյս ածեալ հայցմամբ խնդրոյ
Զուղայեցի Գօրոսենց Աղաղարու որդւոյ պա-
րոն թասալւոյն», Ամստերդամ, Հրտ. Վա-
նանդեցւոց, 1705, 632 էջ։ Առ այս Դ. փաս-
տաթուղթին մէջ կ'ըսուի. «1705 թ. Աղօքա-
զիրք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, ութածալ»։

13. Զերպածութիւն յԵրկինս (Manuduc-
tio ad Coelum). «Պարունակօղ զգացմանց
սրբազանիցն հարց, եւ հնագունից իմաստա-
սիրաց։ Յօրինեալ աշխատասիրութեամբ
տեառն Յոհաննու Պօնաի, վսեմազունոյ
քարտինալի, Ս. Ե. Հ.։ Եւ թարգմանեցեալ
ի հայկական բարբառ, ի Վարդանոյ Յունա-
նեան. յամի ներմարմնութեան Տեառն 1671.
Եւ ըն թուաբերութեան Արամազնւոյ 1120։
— Ի հայրապետութեանն լուսահեղոյս Գա-
հոյն Սրբոյ Էջմիածնի՝ տեառն Նահապետի,
Հօրն մերոյ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի
փոխանորդի, եւ ամենայն Հայոց ինքնա-
գլուխ հովուապետի։ ՅԱմսդէլրօղամի»։
1705. «ի տպարանի Թօմասու Վանանդացւոյ,
ծախիւք նորին եւ հաւանութեամբ»։ 348 էջ.
էջ 291—343՝ բառարան։

Վերոյիշեալ տասներեք հատորներէն
դատ, հայ մատենագիտական աղբիւրներու
մէջ⁵⁸ Վանանդեցւոց Հրատարակութիւն մը
եւս կը նշուի, որ է՝

⁵⁸ Հ. Ա. Ղաղիկեան, Հայկ. նոր մատենագիտու-
թիւն, Ա., էջ 1661. Թէողիկ, Տիպ ու տառ, էջ 167։

Համբոյր սրբութեան, Երկասիրութիւն
Հուկաս Նուրիջանեանի, Ամստերդամ, 1704,
16(?) էջ: Հեղինակը գրքոյկիս մէջ սուրբ-
դրական մի շարք համարներ, յատկապէս
Ծննդոց գիրքէն եւ Աւետարանէն՝ մարդու
ստեղծման, ամուսնութեան եւ սիրոյ վերա-
բերեալ, այլարանօրէն կը մեկնարանէ եւ
ճարտարօրէն կը յամարեցնէ Քրիստոսի
ծննդեան եւ փրկազործութեան խորհրդոց:
Հուսկ ի վերջոյ կայ զովասանութիւն առ ո.
Կոյս Աստուածածին: Մատենագէտներ առ-
հասարակ 16 էջ նշանակեալ ունին տեսրա-
կիս ծաւալին համար. այսպէս ըրած են եւ
հայ հնատիպ գիրքերու Ցուցակին կազմող-
ները⁵⁹. սակայն Վիեննայի Մխիթարեան
Հարց Գրադարանի օրինակը⁶⁰ ուսումնասի-
րելով՝ նկատեցի թէ վերջին էջի յատակին
«Առ...» տպուած կայ իրը նախասկիզբ յա-
ջորդ էջի(!): Ուրիշ ուշագրաւ կէտ մըն ալ
այն է որ Թովմաս եպս. Վանանդեցի իւր
տպարանի հրատարակութեանց ցանկին մէջ
(փաստաթուղթ Դ.) չի յիշեր Համբոյր սըր-
բութեան գրքոյկը: Պատճառը հաւանօրէն
կամ այն է որ Եպիսկոպոսը զսա յիշատա-
կութեան արժանի չէ նկատած, եւ կամ

⁵⁹ Հայ հնատիպ գրքի մատենագիտական ցու-
ցակ (1512—1800), էջ 58՝ թիւ 212:

⁶⁰ Համբոյր սրբութեան Մխիթ. Հարց Գրադա-
րանին ի Վիեննա, — ԺԴ. 488. թերի, ունի միայն
էջ 5—16:

տետրակո լոյս տեսած է իբր բաղկացուցիչ
մաս կամ յաւելուած մի այլ գրքի :

«Համատարած Աշխարհացոյց»ն ու 13—
14 հատորները հրատարակեալ են մեծաւ
մասամբ թովմաս եպս . Վանանդեցւոյ ծա-
խիւք : Բայ երեւոյթին նա նիւթական ան-
հրաժեշտ միջոցները կը հայթայթէր նուի-
րահաւաքութեամբ , հայ եւ օտար բարեպաշտ
ու գրասէր անձերէ : Այս մասին կը վկայէ
յանձնարարականներու տրցակը զոր բազ-
մաչարչար Եպիսկոպոսը հաւաքած է աստի
եւ անտի : Իւր թողած փաստաթուղթերուն
եւ գրոց յիշատակարաններուն մէջ ան կը
պատմէ նիւթական , բարոյական եւ քաղա-
քական բազմապիսի նեղութեանց մասին ,
որոնց ենթարկեալ են ինք եւ իր տպարանը :
Բ . վկայաթուղթին մէջ թովմաս Վանանդեցի
դառնութեամբ կը յայտնէ իր կրած չարչա-
րանքները . «Շուրջ 1696 թուին՝ Աստուած
դիտէ թէ որքա՞ն տառապեցայ սուտ եւ նա-
խանձոտ եղբայրներէ , որոնք յանցապար-
տութեամբ փորձեցին տպագրական մեքենա-
ները կորզել իմ հսկողութենէն , ճիշ-
պէս Գաղղիոյ մէջ ըրին յետ մահուան գերա-
շնորհ Ոսկանայ , — կամ խանգարել կամ
ջնջել իմ սկսած աշխատանքը : Չորս երկար
տարիներ նոքա զիս դատարանի մէջ կեղե-
քեցին առաջի դատաւորաց : Այդ շրջանին ես
կրեցի առաւել կորուստ քան իմ ամբողջ
կեանքի մէջ , թէ՝ յումպէտու ժամանակ վատ-
նելով եւ թէ քսակս դատարկելով : Այն

ատեն՝ առաջին . անդամ ըլլալով սկսայ իյնալ պարտքի մէջ : Վերջապէս , այսքան մեծ կորուստներէ ետք՝ դատաւորներու որոշմամբ պարտաւորեցայ երեք հարիւր կազմեալ եւ նկարազարդ գիրքեր տալ հակառակորդաց» : Շարունակութեան մէջ վանանդեցի կը պատմէ թէ 1698 թուին չ . 100 օրինակ գիրք կ'ուղարկէ Հայաստան՝ որպէսզի կարենայ պարտքերը վճարել եւ մնացեալ գիրքերով եւ տպարանով տուն դառնալ . սակայն աւաղ , մատեանները կը փճանան եւ ծերունի Եպիսկոպոսը առաւել եւս կը կքի պարտուց ներքեւ⁶¹ : Որպէսզի վանանդեցւոց ողիսականին ծալքերը կարենանք ըստ բաւականին որոշապէս իմանալ , դիմենք 1695—1696 թուականներուն անոնց տպած դրոց յիշատակարաններուն : Արդ , 1695 թուին հրատարակեալ Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութեան վերջաւորութեան կը կարդանք . «Այլ ի լինիլ ձեռնամուխ սմին իրին՝ մինչեւ ցաւարտումն կրեցաք եւ արբաք զյոզնազան եւ զանբերելի դառնութիւնս եւ զտուժանս ի մերայնոց ուսումնատեաց , հանապազասուտ եւ չարարուեստ արանց , որք մորթովք ոչխարենիք պարուրեալ զին-

⁶¹ Գրոց կորուստը մեզ կը յիշեցնէ ողիսականը 6000 դանազան մատեաններու , զորս Մատթէոս Յովհաննիսէանի գործընկեր Ալեքսան Պօղոսէան ջուղայեցի վաճառականը Զմիւռնիա կը տանի ծախելու , բայց որոնք երկրաշարժի մը ընթացքին կը փճանան մեծագոյն մասամբ . տես Սարուխան , Հոլլանդիան եւ Հայերը , էջ 101—102 :

քեանս, իսկ ի ներքուստ յաւէտ զիշատօղ քան զ'զա՛յլս եւ բերանք նոցա լիք դառնութեամբ եւ նենդութեամբ՝ անհարազատ ամ. բարւոյ, «ըոց կատարածն ըստ զործոց իւրեանց»⁶²: Ահա եւ 1696ին տպեալ թովմա կեմպացւոյ զրոց յիշատակարանի ողբը. «Ուստի ես հէքս, եւ ողբոց բազմաց ստորակայեալս, անձաշակ եւ անհպաւոր այնքանեաց բազմունակ եւ ամենալի երախանաց, եւ արտաքսեալ յերամաց եւ ի դասուց որդւոց առադաստի՝ Թօմաս Եպիսկոպոս, ի նահանդէ Գողթնեաց, ի մասնէ տենչալի վայրից Վանանտու, միշտ վերահայելով յունայնութե. վատնեցեալ զիմ զկեանս... պատեհաւոր վարկայ՝ զհամեղախօս եւ զքաղցրաճաշակ Գիրս Թօմասու Քեմփիացւոյ տպագրել յիմում Գործարանի, զոր յարմարեցի եւ կազմեցի վշտօք անթուելեօք. այլեւ ծուխս նոցունց՝ յիմոց ընչից. զի զոնէ յընթերցասէր եղբարցդ խնդրեցից զօժիտս սիրոյ, եւ կարեկցութեան, ձօնել եղկելոյս զիշրանս մշտամատոյց աղօթից ձերոց. թերեւս նոքօք բուժեցայց ի սատակչական ախտից. զի ես որդն եմ եւ ո՛չ մարդ, եւ շիթիմն զիւրածախ եւ հողմավար, որ ո՛չ երբեք ի տեսութեան աչաց կայանայ» եւն⁶³: Այնպէս որ թովմաս իրաւունք ունէր 1698 թուին տաղի մը մէջ գոչելու. —

⁶² Ազգաբանութիւն տոհմին յաբերեան, Էջ 485:

⁶³ Գիրք Թօմայի Քեմփիացւոյ. Ցաղազս համահետեւմանն Քրիստոսի, Էջ 418—19:

«Թարշամեցայ տապով հողմոց կենցաղական եւ մանրեցայ սաստիկ ժանեօք դաղանական» :

Սոյն տրտմալի տրտունջներն ու կոծերը ընդհանուր կերպով մեզ կը հաղորդեն նիւթական եւ ընկերային անբերելի դժուարութիւններն ու տանջանքները զորս Վանանդեցի Եպիսկոպոսը կրած է «ուսումնատեաց, հանապազատուտ եւ չարարուեստ» ազգակիցներէ : Ո՞վ էին սակայն այս ոչխարազգեստ «զիշատիչ դայլերը», որ անթուելի վիշտեր պատճառած են թովմասու՝ անգթօրէն չարչարելով եւ հարստահարելով զինք : Առ այս Բ. փաստաթուղթը որոշ օժանդակութիւն մը կ'ընձեռէ մեզ . ինչպէս նկատեցինք, ծերունի Եպիսկոպոսը ցաւով կը պատմէ թէ «սուտ եւ նախանձոտ եղբարք» ջանացած են իր սեպհականութենէն կամ հսկողութենէն հանել տպագրական մեքենաները, «Ճիշդ ինչպէս Գաղղիոյ մէջ ըրին յետ մահուան գերաշնորհ Ոսկանայ» : Ոսկան Վարդապետի կենսագրութենէն զիտենք թէ նա եւս բազմապիսի հալածանքներու ենթարկուած է Մարսիլիոյ մէջ ի ձեռն կաթողիկէ Թաղէոս Համազասպեան անուն քահանային, Նոր Զուղայի Երեւան թաղէն : Ոսկան Վարդապետ եւ Թաղէոս երէց կը կաղմեն տպարանական գործի ընկերակցութիւն մը, որ սակայն փոխանակ դիւրութիւն եւ յառաջդիմութիւն ստեղծելու՝ խանգարում յառաջ կը բերէ եւ մինչեւ իսկ Ոսկանայ վախճանին փութացման պատճառ կը դառ-

նայ⁶⁴ : Հ . Գ . Զարբհանալեան կ'ըսէ . «(Ոսկան) ընկերակցութիւնն ըրաւ Համազասպեան թաղէոս երիցուն հետ , որ Ոսկանայ քաղաքակիցն էր (?) ու հետը ի Փարիզ եւ ի Մարսիլիա ճանապարհորդութիւն ըրեր . բայց ընտրութեանը մէջ բախտաւոր չեղաւ . որովհետեւ այդ անձին յետաղայ բռնած ընթացքէն յայտնապէս կ'երեւայ որ նիւթական շահէն աւելի զօրաւոր եւ գաղտնի շահէ մը մղուած , հետը ընկերանալու ետեւէ եղած էր ամէն կարելի ջանիւք , թէ՛ Ժամագրոց հրատարակութիւնը խափանելու եւ թէ տպագրատունը բոլորովին անհետ ընելու նպատակաւ : Զմիւռնացւոց հանրագիրը , 'Եթէ իրեն հաւատալու ըլլաք , կ'ըսէ , մեր տպագրատունը կը փճացնէք եւ զիտութեան լոյսը կը մարէք՝⁶⁵» : Թւ . Համազասպեան կրքոտ եւ շահամոլ անձ մըն էր , որ լատինամոլութիւնը իրը զէնք կը զործածէր հարուածելու

⁶⁴ Զամշեանի ծանօթութիւնը թաղէոս երէցի մասին՝ թերի է . «Յորում ժամանակի եւ թաղէոս երէց ոմն Համազասպեան՝ եկն ի կողմանց նոր Զուղայու ի Մարսիլիա . զի համարէր՝ թէ հաստատուն կայ դեռ տպարանն Ոսկանայ . բայց տեսեալ՝ թէ դադարեալ է այն , չոքաւ ի Վենէտիկ . եւ ետ փորագրել զմեծ եւ զփոքր գիրս . եւ նոքօք տպագրեաց նախ զիսրհրդատետր , եւ ապա զծաշոց ատենի մեծ , յամի 1686 , ԽՃԼԵ» : Պատմութիւն Հայոց , Գ , էջ 664 : Իրականութեան մէջ թաղէոս ընկերակցած է թէ ընդ Ոսկանայ՝ անոր կենդանութեան ժամանակ , եւ թէ անոր յաջորդներուն հետ , յետ 1674 թուին :

⁶⁵ Հ . Գ . Զարբհանալեան , Պատմութիւն հայկ . տպագրութեան , էջ 116 :

իւր ընկերակիցը կամ հակառակորդը եւ տիրանալու նիւթական առաւելութեանց : Հազիւ Ոսկան Ժամապրոց տպագրութեան ձեռնարկած էր, «Թաղէոս սկսաւ ամէնազգի արդելք հանել . եւ եթէ արժան է հաւատք ընծայել Զմիւռնիոյ Հայոց կողմանէ տրուած աղերսագրին, զոր արդէն յիշեցինք, այս ընկերակիցին՝ զոր անարժան կը համարեն ոչ միայն քահանայ, այլեւ քրիստոնեայ կոչուելու, ի գործ դրած անարժան միջոցներուն եւ նախատանաց հետեւանք եղեւ տպագրիչ Արքեպիսկոպոսին մահը : Այս ծանր ամբաստանութիւնն ստոյգ ըլլայ կամ ոչ, յայտնի է որ Ոսկան մեռաւ ի Մարսիլիա 1674 թուականի առաջին ամիսներուն . եւ թաղէոս փութաց տէրութեան միջամտութեամբ կնքել տպագրական գործարանը, եւ սինեսկալի դատարանին փոխանորդը մտցընել ի տուն վախճանելոյն⁶⁶» : Յիրաւի Ոսկան Վարդապետ զոհ կ'երթայ հայ տպագրութեան դժուարին՝ սյլ մեծ գործին . լայց Համազասպեան չզոհանալով Ոսկանայ մահուամբ՝ իւր քսութիւնները կը շարունակէ անոր յաջորդներուն՝ Սողոմոն Լեւոնեանի, Նասիպ Գրիգորեանի եւ Մատթէոս Յովհաննիսեանի վերայ⁶⁷ : Թաղէոսի գրաքննական գործը առաւել խստութեամբ կը

⁶⁶ Զարրհանալեան, նոյն անդ, էջ 117 :

⁶⁷ Մանրամտոն տես Զարրհանալեան, նոյն անդ, էջ 116—21. Լէօ, Հայկ. տպագրութիւն, Ա, էջ 280—93, եւ Գարեգին Լեւոնեան, Հայ գիրքը եւ տպագրութեան արուեստը, էջ 112—14 :

շարունակէ թովմա Հայրապետեան քահանայն⁶⁸ : Արդ, կարելի՞ է նմանութիւններնկատել Ռսկանայ եւ թովմայ տաղագրական գործի ողբերգութեանց միջեւ . Թովմաս Եպիսկոպոս ինք իբր օրինակ կը յիշէ Երեւանցին, սակայն բաւարար նիւթ չունինք յայտարարելու թէ նա կրօնական խորականութենէ եւ գրաքննութեան տաղտուկէ տառապեալ է : Միակ վկայութիւնը այն է որ 1694 թուին երբ թովմաս Ամստերդամ կը հասնի իւրայիններուն մօտ, «նախ համբերութեամբ կ'ուղղէ կարգ մը Երեւոյթներ, որոնք շփոթութեան մէջ էին եւ տարբեր մեր ազգային սովորութիւններէն»⁶⁹ . բայց այլուստ ոչինչ գիտենք որոշելու համար բնոյթը շփոթութեանց եւ ազգային սովորութիւններէ շեղումներուն(!) : Արդարօրէն հարկ է մտարերել թէ Ամստերդամը Մարսիլիա չէր, այլ Բողոքականաց կենտրոն մը, յորում համեմատարար գործունէութեան աւելի ազատ սլայմաններ կային : Նմանապէս տեղին է յիշելն որ թովմաս Եպիսկոպոս բաւական ճկունութիւն եւ ճարպիկութիւն ի գործ դնելով՝ բարեկամական կապեր եւ մինչեւ իսկ եկեղեցական մարզի մէջ գործակցութիւն ապահոված էր Եւրոպիոյ Երեւելի կաթողիկէ դէմքերուն հետ : Կը մնայ Եղբակացնել որ հաւանօրէն

⁶⁸ Զարբհանալեան, էջ 121—30, և լէօ, էջ 293—300 :

⁶⁹ Փաստաթուղթ Բ :

Վանանդեցի Եպիսկոպոսին դժուարութիւնները յարուցեալ էին մեծ մասամբ հայ վաճառականաց կողմէ, որոնք մէկ կողմէ փառասիրութիւնն ունէին քաջալերելու հայ տպագրութիւնը, միւս կողմանէ եւս նիւթական շահեր կը հետապնդէին։ Արդէն Ամըստերդամում պահուած կան որոշ նոտարական արձանագրութիւններ, որ կը պատմեն Ալեքսան Պօղոսեան Գուլիաթէնց ջուղայեցի վաճառականի եւ Յովհաննէս Ուղուրլեան քահանայի ու Մատթէոս Յովհաննիսեանի վէճերը (1694—1699)։ Վերեւ տեղեկացանք այս կոիւներուն եւ տեսանք Պօղոսեանի՝ հայկական տպագրական մամլոյ, տառերու, եւ դործեաց բոնի ստացումը Ուղուրլեան քահանայէն։ Աստ յառաջ կը բերեմ Պ. Ալեքսանի եւ Մ. Յովհաննիսեանի միջեւ կայացած համաձայնութեան արձանագրութիւնը. —

«1695 Ապրիլ 15

Ներկայացան պարոններ Charriman di Morat (Շահրիման դի Մորատ), Persich di Moceta (Պարսիկ դի Մոչետա?), Vangely di Panos (Վանկելի դի Փանոս) եւ Pietro di Girakos (Պետրոս դի Կիրակոս), բոլորն էլ այս քաղաքում հաստատուած հայ վաճառականներ, եւ թարգմանի միջոցով վկայեցին թէ այս Ապրիլի 1ին վերոյիշեալ Շահրիմանի տանն էին դտնում իրենք եւ Alexan Paolo (Ալեքսան Պօղոսեան) ու Matheo Joannes (Մատթէոս Յովհաննի-

սեան) Հայերն : Այնտեղ այս երկուքի մէջ՝ հայերէն դրգերի վերաբերեալ իրենց մէջ ունեցած վէճը հետեւեալ կերպով վերջացրին : Մատթէոս՝ 14 օրուան ընթացքում Ալեքսանին պիտի յանձնէ 600 օրինակ երաժշտական զիրք (Ճարական) եւ պիտի պահէ իր բաժինը տպարանական ինչքի մէջ . իսկ Ալեքսան պիտի վճարէ Մատթէոսին 325 Rijksdaalder : Սրանք էլ (Ալեքսան եւ Մատթէոս) հանդիսաւորապէս յայտարարեցին թէ այս եղանակով են կարգադրած իրենց վէճը : Այս ձեւի յայտարարութիւնը Հայոց մէջ հաւասար է եղել ծանր երդման . . . :

Ամստերդամի նոտար Tixerandet⁷⁰»

Ուշադրութեան արժանի երկու կէտեր կան սոյն արձանագրութեան մէջ . 1. 1695 տարին չի համապատասխաներ թովմասունշած թուականին (չ. 1696) . 2. Վէճը ուղղակի թովմասու չի վերաբերիր , այլ իր մօրեղբօրորդւոյն Մատթէոս Յովհաննիսեանի . սակայն պարզ է թէ իրը Տպարանի տէրն ու հոգատարը՝ թովմաս ինք կը կրէր դրամական վնասները :

Վանանդեցւոյն ոչ միայն ընկերային շըրջանակը անբարեխիղճ , այլեւ ժամանակը աննպաստ եղած է : Նա կը պատմէ . «Ի վերայ ամենայնի՝ եկաւ այս դժբախտ պատերազմը , որ սպառեց ամէն ինչ , եւ այսքան

⁷⁰ Սարուխան , Հոլլանդան եւ Հայերը , էջ 104—105 , հմմտ . 101—103 :

աղէտներու ներքեւ ես գրեթէ ընկճուեցայ
եւ մահացայ⁷¹։ Թովմասու դժգոհութիւնը
ըմբռնելու համար արժան է մի պահ թեր-
թատել Եւրոպիոյ պատմութեան մատեանը։
Ժիշմար կեանքի ու-
շագրաւ դէմքն է Գաղղիոյ Լուղովիկոս
ԺԴ. արքայն (1643—1715), որ իւր անհան-
դարտ ընթացքով եւ բռնակալ վարմունքով՝
մեծապէս աղղած է ժամանակի իրադարձու-
թեանց վրայ։ Սկսեալ 1661 թուականէն ան
կը յայտարարէ Երկրի նախարարական խոր-
հուրդին՝ թէ «Ե՛ս եմ տէրութիւնը», եւ հե-
տամուտ կը լինի այս սկզբունքը կիրարկելու
թէ՛ ներքին եւ թէ արտաքին քաղաքականու-
թեան մէջ։ Նա համարձակօրէն կը ձեռ-
նարկէ մարտերու՝ Սպանիոյ, Հոլլանդայի,
Գերմանիոյ, եւ մինչեւ իսկ Պապական իշխա-
նութեան դէմ։ Հարկադրաբար Եւրոպական
տկար տէրութիւնք դաշնաւորութիւն եւ զի-
նակցութիւն կը կնքեն՝ պաշտպանուելու
համար ընդդէմ Գաղղիոյ։ Ֆրանսական զօր-
քերը սակայն ուազմասիրութեան եւ գերիշ-
խանութեան ցանկութիւններէ մղեալ՝ կը
յարձակին Ստորին Նահանգաց վրայ, գրա-
ւումներ կը կատարեն եւ կը տիրանան Լիւք-
սենբուրգի (Յունիս 1684)։ 1686 թուին
դժտութիւնները կը սաստկանան հակառա-
կորդ Երկիրներու միջեւ, եւ 1688—1689
տարիներուն Լուղովիկոս ԺԴ. միանդամայն
պատերազմ կը հռչակէ Գերմանիոյ, Հոլ-

⁷¹ Փաստաթուղթ Բ։

լանդայի, Հոռվմայ եւ Սպանիոյ դէմ, իսկ
Անգլիա եւս՝ Փրանսայի դէմ (1689թ.) : Այս
բազմակողմանի պատերազմը հետզհետէ
բորբոքելով կը տարածուի ընդարձակ սահ-
մաններու մէջ եւ շ. ինը տարի կը դործէ
մարդկային, շինութեան եւ կեցութեան մեծ
աւելներ ու վնասներ : 1696ին Գաղղիա եւ
Սաւոյայի դուքսը կը կնքեն խաղաղութեան
դաշինք մը, եւ յաջորդ տարի Ռիզուիք
(Ryswick) բերդի մէջ (Հասպի մօտ), Եւ-
րոպիոյ հարաւային իշխանութիւնք՝ Շուեդի
միջնորդութեամբ համաձայնութեան բա-
նակցութիւններ կը վարեն : 20 Մեպտ. 1697
թուին Ռիզուիքի հաշտութեան դաշնը
կ'իրագործուի ընդմէջ Գաղղիոյ եւ հակա-
ռակամարտ պետութեանց . ըստ այսմ՝
Ֆրանսա եւ Անգլիա, ինչպէս եւ Ֆրանսա
եւ Հոլլանդա իրարու կը վերադարձնեն
բռնօրէն առնուած տեղերը . նմանապէս
Գաղղիացիք մեծաւ մասամբ ազատ կը թո-
ղուն Ստորին Նահանգաց մէջ իրենց սեպհա-
կանացուցած վայրերը, եւ զԳուլիելմոս Գ.
կ'ընդունին իրը թագաւոր Անգլիոյ : Նոյն
տարուոյ Հոկտեմբերին Ֆրանսա կը կարգա-
դրէ իւր պահանջքներն ու տարակարծու-
թիւնները Գերմանիոյ հետ՝ Ստրասբուրգն
ու Ալզասի մէջ իրեն միաւորեալ մասերը
պահելով եւ այլ զրաւեալ հողերը վերա-
դարձնելով⁷² : Ահա այսպիսի խառն եւ պա-

⁷² Եւրոպիոյ Ժե—Ժլ. դարերու քաղաքական
պատմութեան ընդհանուր նկարագրութիւն մը տես,

տերազմական շրջանի մը մէջ էր որ Վանանդեցիք հայկական տպարան կը հաստատեն յԱմստերդամ եւ յամառօրէն կը ճգնին իւրեանց անձնական միջոցներով գիրքեր հրատարակել :

Ընկերներու խարերայութիւններն ու կեղեքումները եւ Եւրոպիոյ պատերազմները զվանանդեցիս մատնած են տնտեսական լուրջ դժուարութիւններու եւ տագնապներու : «Անձնական միջոցները», որոնցմով գործած են հայ տպագրութեան այս նուիրեալ անձինքն, ստեղծեալ են բազում ջանքերով եւ տքնութիւններով : Յանձնարարականներու որցակը, որ այժմ կը պահուի յԱնվերս (Antwerpen), կը վկայէ թէ խեղճ թովմաս Եպիսկոպոս մօտաւորապէս երեսուն տարիներ թափառած է Եւրոպա, մասնաւորաբար Իտալիա, Բելգիա, Աւստրիա, Գաղղիա ու Անգղիա, եւ ապաւինելով քրիստոնեաններու բարեսրտութեան եւ կարեկցութեան՝ նուէրներ հաւաքած գիրքեր տպելու եւ առաւել լուսաւորելու համար իւր հայրենակիցներու միտքն ու հոգին : Յատուկ տպագիր կոչի մը մէջ, Վանանդեցի Եպիսկոպոսը կը յայտնէ որ իր հիմնական նպատակն էր իւր թեմին մէջ հիմնել լատինահայկական դպրութեան մի բարձրագոյն ու-

Հ. Ղեւոնդ Յովհաննեան, Պատմութիւն քաղաքականութեան եւրոպական տերութեանց ընդհանրապէս, Վիեննա, հտր. Բ, 1856 :

սումնարան (collegium)⁷³, եւ կը բացատրէ թէ Տպարանը հաստատած է որպէսզի գիրքեր հայթայթէ այդ դպրոցին համար։ Ե՛ւ ուսումնարանը ե՛ւ տպարանը պիտի ծառայէին կրթութեան «մեր այն թշուառ քրիստոնեաներուն, որոնք կը դտնուին ի խաւարի եւ կ'ապրին բռնաւորական լուծի տակ»⁷⁴։ Հետաքրքրական է որ Թովմաս Եպիսկոպոս Վանանդեան Տպարանի համար նուիրահաւաքութեան ձեռնարկեալ է բաւական կանուխ, չուրջ 1680 թուին։ Մենք գիտենք թէ 1679ին Վանանդեցի Եպիսկոպոսը հայրենիքէն կ'ուղեւորի յԵւրոպա՝ իւր հետառնելով եղբարց որդիները, Ղուկասն ու Միքայէլը, եւ Վենետիկի գիծով կը հասնի Մարսիլիա՝ մօրեղբօրորդւոյն Մատթէոսի մօտ։ Բայտ երեւոյթին Գաղղիայէն կը դառնայ իտալիա եւ 1681—1682 տարիները կ'անցընէ ի Հռովմ, թէ՛ օժանդակութիւն ստանալու եւ թէ ի մօտուստ հետեւելու իր ազգականաց ուսումնական աշխատանքներուն։ Է. Փաստաթղթից կարելի է տեղեկանալ որ 1681 թուի Հոկտեմբերին Թովմաս Եպիսկոպոս Հռովմ կը դտնուէր։ իսկ 1682ին, «Հայոց եւ Հնդկաց պաշտպան» Cardinal Cybo հաւատացելոց կը յանձնարարէ «հայ ուխտաւոր, Հայաստանի սուրբ Խաչ վանքի վանահայր Թովմաս Եպիսկոպոսը», եւ կը թելա-

⁷³ Փաստաթուղթ թ. 5. Հմմտ. աստ ծանօթութիւն թ. 27 :

⁷⁴ Նոյն անդ :

Դրէ որ ամէնուրեք հոգ տանին անոր ապա-
հովութեան⁷⁵ : 1693 (Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր)՝
եւ 1695 (Յունիս) տարիներուն Վանանդեցի
կը պտըտի Բելգիա՝ նուիրահաւաքու-
թեան առաքելութեամբ : 1693 Հոկտ. 27
թուակիր նամակաւ, Բրիւքսէլի պապական
նուիրակ J. Piazza (ընդ քարտուղարին A.
Pigliarch) ջերմօրէն կը յանձնարարէ քրիս-
տոնէից՝ որպէսզի սիրով ընդունին Հայաս-
տանի սուրբ Խաչ վանուց աբրահայր Թովմ-
մաս Եպիսկոպոսը եւ արժանի լինեն հոչա-
կաւոր Արեւելեան Եկեղեցեաց օրհնութեան⁷⁶ :
Թովմաս Վանահայր յանձնարարականներ
կ'առնէ նաեւ Մալինի արքեպիսկոպոսէն՝
28 Հոկտեմբերի 1693 թուականաւ⁷⁷, Ան-
վերսի Եպիսկոպոսէն՝ 14 Նոյեմբերի 1693
թուին⁷⁸, Hildesyի (Հիլդեսիս) Եպիսկո-
պոսէն՝ 5 Յունիսի 1695 թուականաւ⁷⁹,
եւ հուսկ ուրեմն Գանդի Եպիսկոպոսէն
(1695 թ.)⁸⁰ : Շնորհիւ սոյն յանձնարարա-
կրերուն՝ Վանանդեցի կը յաջողի համար-
ձակօրէն Հայերէն լեզուաւ պատարագ մա-
տուցանել Բելգիոյ Եկեղեցիներուն մէջ եւ
այդ կերպով վարձատրութիւնք եւ նուէրներ

⁷⁵ Փաստաթուղթ թ. 6. Հմմտ. Սարուխան,
Բելգիա եւ Հայերը, էջ 140—41 :

⁷⁶ Փաստաթուղթ թ. 7. Հմմտ. Սարուխան,
նոյն անդ, էջ 141 :

⁷⁷ Փաստաթուղթ թ. 8 :

⁷⁸ Փաստաթուղթ թ. 9 :

⁷⁹ Փաստաթուղթ թ. 10 :

⁸⁰ Փաստաթուղթ թ. 11 :

ստանալ : 1695 տարին սկիզբն է Վանանդեցւոց Տպարանի երկրորդ եւ պտղառատ շրջանի . Թովմաս Եպիսկոպոս այդ ժամանակ կը դառնայ Ամստերդամ եւ անձամբ կը կառավարէ տպագրական գործերը :

1697 թուի Մարտ ամսուն Վանանդեցի կու գայ Վիեննա՝ նիւթական ու բարոյական օժանդակութիւն շահելու համար Աւստրիոյ քրիստոնեայ հասարակութենէն եւ քաղաքական ու եկեղեցական մեծաւորներէն : Ժէ . դարու երկրորդ կիսուն Վիեննայի ղեկավար Արջանակները յարաբերութեան մէջ էին որոշ հայ անձնաւորութիւններու հետ եւ համակրութիւն կը տածէին հանդէպ Հայոց : Շուրջ 1680—1700 թթ . Աւստրիոյ մայրաքաղաքում կը գործէր Երեւանցի կաթողիկէ Ներսէս Վարդապետը , որ քահանայական օծում ստացած էր ի Լէոպոլիս՝ ձեռամբ Նիկողայոս արքեպիսկոպոսի⁸¹ : Դէպի Հռովմ դարձի ճանապարհին վրայ , կը հանդիպի Վիեննա «յորժամ սաստիկ ժանտամահն էր անդրէն⁸²» : Ներսէս Վարդապետ անձանձիր կը ծառայէ հիւանդաց՝ մատակարարելով «զխորհուրդս եկեղեցւոյ» եւ թաղումներ կատարելով : Իբր վարձատրութիւն իր աշխատանքին եւ ջանասիրութեան՝ Վիեննայի

⁸¹ Ատեփանոս Թոշքա , Ժամանակագրութիւն կամ Տարեկանի եկեղեցականի , էջ 188 . Հմմտ . Հ . Յակովոս Տաշեան , Ցուցակ ձեռագրաց կայսերական Մատենադարանին ի Վիեննա , Վիեննա , 1891 , էջ 12—13 :

⁸² Ատեփանոս Թոշքա , նոյն անդ :

Եպիսկոպոսը ղայն հոգեւոր պաշտօնատար կը կարգէ սուրբ Ստեփանոս մայր տաճարի⁸³։ Յետ Վիեննայի ազատագրութեան (12 Սեպտ. 1683 թ.) , Հոկտեմբեր 6ին գերման-լեհական բանակները ահեղապէս կը ջախջախեն թրքական բանակը ի Պárkány եւ մօտաւորապէս 1200 թիւրքեր գերի կը վարեն⁸⁴։ Այդ ժամանակ Ներսէս Վարդապետ չնորհիւ իր ծանօթութեան ի լեզու թրքաց՝ քարոզութեամբ կրօնափոխ կ'ընէ «տաճիկ» գերիները եւ զանոնք քրիստոնեայ կը մկրտէ։ Առ այս Ռոշքա կը վկայէ. «Սա որպէս ինքն իսկ պատմեաց ինձ (զի էր իմ մեծ բարեկամ) , զհազարեւերկուհարիւր

⁸³ Առ այս Ստեփանոս Ռոշքա (Էջ 188) կը գրէ. «Վասն որոյ Եպիսկոպոսն Վիեննայու՝ իրրեւ դադարեաց մահն, գիտացեալ զսորա բարութիւնն, թոյւտուութեամբ ո. Ժողովոյն առնէ զնա պէնէֆիցիալոս (ժառանգաւոր) աթոռակալ եկեղեցւոյն ո. Ստեփաննոսի նախավկային»։ «Պէնէֆիցիալոս» իտլ. beneficiato բառն է, որ կը նշանակէ հոգեւոր մատակարար, պաշտօնատար (դադ. bénéficier = «որ ունի պաշտօն ինչ եկեղեցական հասաւոր»։ Նորայր Ն. Բիւզանդացի, Բառգիրք ի զազդիերէն լեզուէ ի հայերէն, Կ. Պոլիս, 1884, Էջ 142թ)։ Նկատի առնելով որ Տաշեանի ընդօրինակութեան մէջ (նոյն անդ, Էջ 13) չկայ փակագծեալ «ժառանգաւոր» բառը, պիտի եզրակացնել որ բացատրութիւնս աւելցուցած է հրատարակիչը։ Ռոշքա առ ի պարզաբանութիւն «պէնէֆիցիալոս» բառին՝ «աթոռակալ» կը գրէ, բայց այսպիսով բարձրացուցած կ'ըլլայ Ներսէս Վարդապետի պաշտօնը։

⁸⁴ John Stoye, *The Siege of Vienna*, London, 1964, p. 275.

տաճիկս գերեալս՝ մկրտեաց»⁸⁵ : Ներսէսի
յարդն ու պաշտօնը առաւել կը բարձրանայ
1686թուին, երբ Արքունեաց համար Գար-
բիէլ Եւղոկիացի Հայուն⁸⁶ ծածկագիր

⁸⁵ Ստ. Ռոշքա, Ժամանակագրութիւն, էջ 188—
89: Տաշեան (նոյն անդ, էջ 13) միեւնոյն հատածիկը
այսպէս ընդօրինակեալ է. «Ղհազար եւ զերկուս հա-
րիւր տաճիկս գերեալս մկրտեաց»:

⁸⁶ Գարբիէլ Եւղոկիացի յաճախակի ու երկար
ճանապարհորդած հայ վաճառական մըն էր (կենսա-
դրական դիմերը տես իւր ձեռագիր Օրագրութեան
մէջ, որ կը պահուի Վիեննայի Ազդային Մատենա-
դարանին մէջ, Cod. Arm. 21), ամուսնացեալ ու-
վարցի «ազդաւ այլազգի եւ մեծի զարմէ» կնոջ մը
հետ. (Վ. Ա. Յակոբեան, Մանր ժամանակագրու-
թիւններ ԺԳ—ԺԸ. դդ., Երեւան, Բ, 1956, էջ 409,
ծանօթութիւն 27՝ թէպէտ Ույլարի համար «անծա-
նօթ վայր» կ'ըսէ, բայց սա ծանօթ Ersekújvár է.
գերմ. Neuhausen): 1685 թուի Սեպտ. 12ին երբ
Աւստրիացիք կը գրաւեն զնույլար, Եւղոկիացւոյն
կինը եւս գերի կ'իյնայ. բայց նա չնորհիւ իր ազդե-
ցութեան՝ կը յաջողի կինն ու երկու դուստրերը
ուղարկել Վիեննա: Գարբիէլ աւ Բելգրադ-Բուդա-
վիեննա դիմով կը ճամբորդէ եւ Հոկտեմբեր մէկին
կը միանայ իւրայիններուն: Այստեղ ընտանիքը քրիս-
տոնեայ կը դառնայ. ինք եւս յաջորդ տարուայ Յու-
նուարին կը պսակուի ս. Ստեփանոս մայր տաճարին
մէջ, հաւանօրէն ձեռամբ Ներսէս Երեւանցւոյ. «Եւ
ես ետոյ պսակ առի հետ ընկերոչս, Վիեննայ, Յուն-
վարի 15, սուրբ ըՍտեփանոս եկեղեցին՝ որ է
Եպիսկոպոսարան, եւ էր այնժամ այս մեծ դուստրս Տ
տարեկան: Դարձեալ որժամ քրիստոնէ եղան, ընկե-
րոչս կնկահայր եղաւ Տիօտաթօն. եւ դստերըս եղաւ
Եփրատօրին (Imperātor) ՀօՓցօլմաստօրին (Hofzoll-
meister) խաթունն» եւն. (Տաշեան, նոյն անդ,
էջ 31): Բայց երեւոյթին յետ այնորիկ վերադարձած

նամակները⁸⁷ կը վերծանէ եւ կը թարգմանէ : Այս մասին Ռոշքա կը նշէ . «Յառնուլն Լէուրուտի Կայսեր զՊուտայ ի տաճկաց , զտէր Ներսէսն՝ վասն թարգմանութեան թղթի Հայոյ ուրուք , որ ի Պուտայն էր եւ զհուր ետ պարութին , առնէ զնա պաղատան իւրոյ երէց , որ կոչի դարէլլան (cappellanus, Hofkaplan) եւ յետոյ կանոնիկոս (canonicus, Kanonikus) նոյն եկեղեցւոյ⁸⁸» : Արդ , չ . 1697 թուի Մարտ ամսուն՝ թովմաս Եպիսկոպոս կու գայ Վիեննա , իր հետ ունենալով յանձնարարական մը՝ գրեալ «ի թվոյն Քրիստոսի 1697 , Յունվար 20 , ի Պոասլօվ⁸⁹» եւ ուղղեալ «տեառն տեառն Ներսէսի սրբակրօն քահանային , որ է դափելան Կայսերն

է Բուդա եւ թրքաց կացութիւնը լրտեսած ի նպաստ Հունգարացւոց եւ Աւստրիացւոց :

⁸⁷ Գարրիէլի թուղթերը , հանդերձ զաղղիերէն թարգմանութեամբ , ցարդ կը պահուին Վիեննայի Պետական Դիւանատան (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien) թրքական բաժնում :

⁸⁸ Տաշեան , նոյն անդ , էջ 13. Ռոշքա , Ժամանակագրութիւն , էջ 188 : Աստ արժան է պարզաբանել հետեւեալ կէտը : Ախալ է Ռոշքայի հաղորդումը՝ թէ Հայ մը «զհուր ետ պարութին» . յիրաւի Հայը (իմա Գարրիէլ Եւղոկիացի) կարգադրած է որ թիւրք ստորադաս պաշտօնեայ մը հուր տայ վառողի աշտարակին :

⁸⁹ «Պոասլօվ» (լէհ . Wrocław , գերմ . Breslau) քաղաք մըն է Oder գետին վրայ : Գարրիէլ Եւղոկիացի իւր Օրագրութեան մէջ քաղաքիս համար կը դրէ . «Պոասլօվ , որ է Շլէզիեայ» (Տաշեան , նոյն անդ , էջ 32) :

Հոռմայու ⁹⁰» : Նամակիս մէջ կ'ըսուի . «Սակա այսոցիկ եւ թէ հարկ իցէ լսել ունիս լիտապէս եւ անթերի լսել եւ տեղեկանալ ի Թօմայ Վարդապետէն , որ եկն առ քեզ : Իսկ աստանօր փոխեսցուք զբարբառ մաղթանաց մերոց յայլ կերպ . Ո՞վ տէր քաղցրաբարոյ եւ հեշտալուր , մեք ամենեքեան ի վաղընջուց ծանուցեալ գիտեմք զմեծ եւ զբարի նախանձ սորա զոր ունի ի վերայ ազդի եւ ժողովըրդեան մերոյ , որպէս այսօր ունի զտպագրութեան գործարան եւ պղընձեաց եւս զորս մեք աչօք մերովք տեսաք ի Մարդամ ⁹¹ , եւ ուրախութիւն ոչ սակաւ ունիմք ի վերայ այսմ իրի , զի Տէր հաստատեացէ զայս գործարան ի յերկրի մերում յաւէտ : Ուստի կողկողագին հայցմամբ ժտեմք ի մեծութենէ ձերմէ , յամենայն սրտէ եւ (յ)ամենայն անձնէ լինել ձեռնատու եւ օդնական սմա , ցուցանելով զբարի եւ զմեծ

⁹⁰ F. von Kraelitz-Greifenhurst, «Ein Brief an den armenischen Hofkaplan Wardapet Nerses in Wien aus dem Jahre 1697», Յուշարձան (զբական ժողովածոյ առթիւ 100ամեայ յորելինի հաստաման Միհթարեան Միաբանութեան ի Վիեննա, 1811—1911) , Վիեննա , 1911 , էջ 316—17. տես զբարգմանութիւնը անդ , էջ 317—18 : Նամակագիրս անծանօթ է , բայց անպայմանօրէն ժամանակի լեհահայ եկեղեցական կամ մտաւորական ծանօթ անձնաւորութիւն մըն էր : Թէպէտ Գարբիէլ Եւղոկիացի յաճախ Բրեսլաւ զտնուած է (տես Օրագրութիւնը) , սակայն չի կարող նամակին հեղինակը լինել , քանի որ լեռուական մէծ տարրերութիւն կայ զրութեանց միջեւ :

⁹¹ Իմա Ամստերդամ :

նախանձ սորա ամենայն իշխանաց եւ
աւագաց, եւ ի վախճանի՝ մեծի Կայսեր
եւս. զի բանիւ քով լեզուաւ, հաւատամք
լինել, կատարումն ամենայնի զոր ինդրե-
ցաք» եւն: Արդարեւ Ներսէս Վարդա-
պետ աղնուաբար եւ բարեացակամութեամբ
կ'օժանդակէ թովմաս Վանանդեցւոյն՝ զայն
ծանօթացնելով եկեղեցական ու աշխարհա-
կան աւագաց եւ մինչեւ իսկ Լէոպոլդ Կայ-
սեր. միաժամանակ կը կարգադրէ որ նա
ազատօրէն քահանայագործէ Վիեննայում:
Վեց ամիս ծերունի Եպիսկոպոսը եկեղեցա-
կան պաշտօն կը վարէ Աւստրիոյ մայրաքա-
ղաքին մէջ՝ լրջութեամբ եւ պարկեշտ վա-
րուք, եւ ըստ երեւոյթին այդ միջոցին աշ-
խատանքով ու նուիրահաւաքութեամբ որոշ
գումար մը կ'ապահովէ Ամստերդամի Տպա-
րանին համար: Ի վախճանի իր բնակու-
թեան ի Վիեննա, ան երկու կարեւոր վկայա-
գրեր ձեռք կը բերէ, մին Joannes Baptista
Mair արքեպիսկոպոսէն (1697 Օգոստ. 14
թուով), իսկ միւսը՝ Կայրսէն (1697 Սեպ-

⁹² Փաստաթուղթ թ. 12: Այս եւ այլ օտարա-
լեզու յանձնաբարագրերու մէջ թովմաս Վանանդե-
ցին «արքեպիսկոպոս» կոչեցեալ կը զտնեմք: Ուշա-
գրաւ է որ հայերէն թղթոց եւ յիշատակարաններու մէջ
միշտ վարդապետ կամ եպիսկոպոս կ'անուանուի.
ուստի կարելի է եղրակացնել՝ որ օտարներու առա-
ւել մեծ ուշադրութեան արժանանալու համար, նա
հարկաւոր նկատած է ինքզինք ներկայացնել իրր-
գողթան «արքեպիսկոպոս» եւ մինչեւ իսկ Անդիիոյ
մէջ՝ որպէս «պատրիարք»(!):

տեմբեր 5 թուականաւ) ⁹³, յորս գնահատական ու զովասանական խօսքեր կան իւր անձիւ մասին։ Յանձնարարագրերը ստանալէ ետք, Վանանդեցի կը մեկնի Ամստերդամ՝ Մատթէոսի եւ Ղուկասու մօտ, մի քիչ փող հասցնելու եւ Տպարանի գործերուն ի մօտուստ հսկելու նպատակաւ. սակայն երկու տարի ետք կը դառնայ կրկին Բելգիա, յատկապէս Անլէրս ⁹⁴ եւ Մալին ⁹⁵։ 1699 թուի Յուլիս 7ին Մալինի Humbertus Guillielmus a precipiano արքեպիսկոպոսը չնորհագրով մը հաւատացելոց կը յանձնարէ հայազգի Թովմաս Վարդապետը, «Արքահայրն ո. Անտոնի կարգին» ⁹⁶ ու «Մեծ Հայքի Գողթան ո. Խաչ վանքի արքեպիսկոպոսը», որպէսզի օդնեն թշնամիներու տիրապետութեան տակ գտնուող երկրի մը մէջ

⁹³ Փաստաթուղթ թ. 13. տես եւ Սարուխան, նոյն անդ, էջ 143։

⁹⁴ Փաստաթուղթ թ. 14։

⁹⁵ Փաստաթուղթ թ. 15։

⁹⁶ Աստ եւ այլուր, միշտ օտարակեզու գրութեանց մէջ, Թովմաս Եպիսկոպոս կը ներկայացուի իրը «Արքահայր ո. Անտոնի կարգին» ի Գողթան կամ Պարսկահայաստան։ Այլուստ մենք ոեւէ վկայութիւն չունինք թէ ո. Խաչ վանքը անտոնեան միաբանութիւն մը ունէր, կամ թէ առհասարակ այսպիսի միաբանութիւն մը կար Պարսկահայաստանի մէջ։ Երկու կարելիութիւնք կան. կամ մ ո. Խաչ վանքի միաբանք անտոնեան կանոնները կը պահէին, եւ կամ աւելի հաւանականօրէն, Վանանդեցի այս միտքը հնարած է որ անպայմանօրէն յաջողութիւն գտնէ եկեղեցական շրջանակներու մէջ։

իր քրիստոնէական հաւատքն ու բարեպաշտական եռանդը պահպանած «այս անձնուէր եկեղեցականին» : Յայտնի չէ թէ հայ տպագրութեան սոյն անձնուէր երախտաւորն որքա'ն կը մնայ Բելգիա . յամենայն դէպս , 1702 թուին զինք կը դտնենք Պարիս , ուր դացած լինելու է նոյնպէս դրամական օժանդակութիւն ստանալու մտադրութեամբ⁹⁷ :

Պատշաճ է ասու անդրադառնալ թովմասու հաւաքած յանձնարարականներու կապակցութեամբ հարցի մը՝ զոր կ'արծարծէ հոլանդացի գիտնական Սիլվիոյ վան Ռոյ՝ 28 Յունիսի 1965 թուակիր նամակի մը մէջ : Ան կը զրէ . «Ոեւէ կապ կա՞յ ընդ մէջ իսրայէլ Օրիի առաքելութեան եւ թովմաս Վանանդեցի եպիսկոպոսի գործունէութեան : Երկուքն եւս Լէոպոլդ Կայսեր հետ յարաբերութեան մէջ եղած են . 5 Սեպտ . 1697 թուին թովմաս Վարդապետ անկէ յանձնարադիր մը ստացաւ⁹⁸ : Այս կարող է դեռ եւս աւստրիական դիւանի մը մէջ ի պատճեն դտնուիլ» : Յիրաւի պրապտումներուս ատեն ես չդտայ ոեւէ տեղեկութիւն կամ փաստ , որ ապացուցանէր «Քաղաքական տենդենց» մը թովմասու կեանքին մէջ : Ոեւէ աղատագրութիւն եթէ նկատենք ժամանակի ընթացքին անող ու հասունացող շար-

⁹⁷ Փաստաթուղթ Թ. 16. Սարուխան, էջ 144 :

⁹⁸ Տես աստ փաստաթուղթ Թ. 13 :

ժում մը, որուն հիմքը կը կազմէ տուեալ ժողովուրդին գիտակցութեան ու սիրտին զարթօնքը, այդ պարագային կարելի է անվարան յայտարարել թէ Նուրիջանեաններն եւս ղբաղեալ են հայ ազգի խաւարի եւ բըռնակալութեան լուծէն ազատագրման սրբազան առաքելութեամբ։ Վանանդեցւոց հրատարակած «Համատարած աշխարհացոյց»ն, Մովսիսի Խորենացւոյ յարեթեան տոհմի Պատմութիւնը, ինչպէս եւ միւս գիրքերը, անկասկած նպաստեցին մեր ցանուցիր եւ բռնութեան տակ հեծծող տարաբախտ ժողովրդեան միտքի լուսաւորութեան ու բարձր ախորժակաց արթնացման։ Սակայն ուղղակի կերպով՝ թովմաս եւ իր աշխատակիցները քաղաքական դործունէութիւն չեն ծաւալած։

1960 թուին, Երբ իբր գիտաշխատող կը դտնուէի Անգղիոյ Դարհըմ (Durham) Համալսարանի Արեւելեան Ուսմանց Դպրոցը, մի օր ղրադարանապետը ինձ յանձնեց տըրցակ մը հայերէն հնատիպ գիրքեր, որպէսզի ցուցակագրեմ Գլխաւոր Մատենադարանին համար։ Այդ մատեանները Վանանդեցւոց հրատարակութիւններն էին, որոնք եռքի John Sharp (1644—1714) արքեպիսկոպոսի ի Bamburgh Castle պահեալ Գրադարանի հին ու թանկարժէք այլազան հատորներուն հետ նուիրուած էին Համա-

լսարանիու Մատենադարանին⁹⁹ : Խնդրոյ առարկայ գիրքերն են¹⁰⁰.

— Երաժշտական երգեցմունք Հոգեւորականք (Շարակնոց) , 1702—1703 . Bamburgh Select 30 , 31 :

— Մովսիսի Խորենացւոյ Ազգաբանութիւն տոհմին յաբեթեան , 1695 . Bamburgh Z. IV. 45 :

— Աստուածաշունչ Նոր Կտակարան , 1698—1700 . Bamburgh Select 54 :

— Գիրք Թօմայի Քեմփացւոյ Յաղագուածահետեւմանն Քրիստոսի , 1696 . Bamburgh Z. V. 18 :

— Ղուկաս Վանանդեցւոյ Դուռն իմաստութեան (Ոսկեայ դուռն դպրատան) , 1699 . Bamburgh I. IV. 52/1 :

— Ղուկաս Վանանդեցւոյ Գանձ չափոյ , 1699 , Bamburgh I. IV. 52/2 :

— Մատթէոս Յովհաննիսեան եւ Ղուկաս Վանանդեցի , Բնաբանութիւն իմաստասիրական (Տարերաբանութիւն) , 1702 . Bamburgh I. IV. 52/3 :

— Ղուկաս Վանանդեցւոյ Բանալի Համատարածի Աշխարհացուցին մերոյ նորածնի , 1696 . Bamburgh I. IV. 52/4 :

Այս մատեաններու դոյութիւնը յԱնդղիա՝ ժամանակակից կամ ԺԷ—ԺԸ . դարուկազմով , արթնացուց իմ Հետաքրքրութիւնը : Առաջին առթիւ յանդեցայ Հետե-

⁹⁹ Palatinate, Durham, 27th May 1960, p. 1.

¹⁰⁰ The Durham Philobiblon , vol. ii, part 6, Febr. 1961, pp. 45—47. ՀԱ. 1965, Յունուար-Մարտ, էջ 61 :

ւեալ եղբակացութեան. «Բատ Երեւոյթին թովմաս եւ Մատթէոս Եկան յԱնդղիա 1706 թուին, օժանդակութիւն խնդրելու՝ որպէս-ղի կարենան շարունակել իրենց ձեռնարկը: Շարպ Արքեպիսկոպոս զանոնք յանձնարա-րեց թագուհւոյն, եւ հաւանօրէն իրոց հա-տուցում ստացաւ Տպարանի 1695—1702 թթ. արտադրութիւնքն՝¹⁰¹»: Շնորհիւ անդրա-դոյն հետազօտութեանց կարելի եղաւ տե-ղեկանալ թէ Շարպ Արքեպիսկոպոս բարե-կամական յարաբերութիւններ մշակեալ է Արեւելեան Ուղղափառ Եկեղեցեաց հետ՝¹⁰², եւ «1706 թուին ան օժանդակած է կարդ մը հայ Եպիսկոպոսաց, որոնք Անդղիա Եկած-էին նուէրներ խնդրելու, — անոնց պարա-դան յանձնարարելով թագուհւոյն (Ան-նայի)՝¹⁰³»: Եորքի Արքեպիսկոպոսին «կարդ մը հայ Եպիսկոպոսաց» ընձեռած օգնութեան մասին առաւել մանրամասն կը պատմէ մի այլ կենսագիր. «Նա (Շարպ Արքեպիսկո-պոս) աղնիւ օժանդակութիւն տուաւ Ուղղա-դաւան Եկեղեցեաց՝¹⁰⁴ Հայաստանի եւ Եղիպ-

¹⁰¹ *The Durham Philobiblon*, ibid., p. 46.

¹⁰² S. L. Ollard (assisted by G. Crosse), *Dictionary of English church history* (2nd ed.), London, 1919, p. 556.

¹⁰³ A. Tindal Hart, *The life and times of John Sharp, Archbishop of York*, London, 1949, p. 290.

¹⁰⁴ Հեղինակը թիւրիմացութեամբ գրած է «Յու-նական Եկեղեցիք»: յիրաւի Հայ եւ Ղպտի Եկեղե-ցիները Ուղղադաւան են, բայց ո՞չ յունադաւան կամ բիւզանդական:

տոսի, 1706 թուին, երբ հայ Եպիսկոպոսները եկան նպաստ մը խնդրելու յԱնգղիա, տպելու համար աստուածաշունչ մատեանք եւ այլ գիրքեր հայերէն լեզուաւ եւ տառերով, — եւ իր կողմանէ յանձնարարուեցան թագուհւոյն (Աննայի) ¹⁰⁵» : Ընդհանուր այս տեղեկութեանց վրայ պատեհութիւնը ունեցայ աւելացնելու 4—5 փաստաթուղթեր ¹⁰⁶, որոնք մանրամասնօրէն կը լուսաբանեն Վանանդեցւոց ճանապարհորդութիւնը յԱնգղիա : Յետագային յաջողեցայ ստանալ պատճենները թովմաս Եպիսկոպոսի թըղթոց ¹⁰⁷, որոնց գոյութեան ծանօթ էի Յ. Վաններիսի ¹⁰⁸ եւ Ա. Սարուխանի ¹⁰⁹ գրութեանց միջոցաւ :

¹⁰⁵ Thomas Sharp, *The life of John Sharp, Lord Archbishop of York*, London, 1825, vol. i, p. 402.

¹⁰⁶ Փաստաթուղթք թ. 1—4: Աստ կը յայտնեմ խորին շնորհակալութիւններս իմ մեծարգոյ բարեկամ՝ ջութակահար Մանուկ Բարիքեանի (The Old Rectory, Waterstock, Oxford), որ ազնուաբար ինձ հայթայթեց սոյն թղթոց լուսատիպ պատճենները :

¹⁰⁷ Փաստաթուղթք թ. 5—13 եւ 15—21: Հրապարակաւ կը յայտնեմ Երախտագիտութիւնս Անվերսի Պետական Դիւանատան տնօրէն Դր. Ա. Բուսս (A. Bousse), որ բարեհաճեցաւ ինձ ուղարկել թովմասու թղթոց մանրաժապաւէնը :

¹⁰⁸ Jules Vannérus, «Note sur une imprimerie arménienne établie à Amsterdam en 1695», *Revue des bibliothèques et archives de Belgique*, tome iv, fasc. 4, Bruxelles, 1906.

¹⁰⁹ Ա. Սարուխան, Բելգիա եւ Հայերը, էջ 131—50 :

Վանանդեցւոց ճանապարհորդութիւնը
յԱնգղիա՝ համարեա անծանօթ մնացած է
հայագիտութեան. միայն Յ. Վաններիւս¹¹⁰
եւ անոր հետեւողութեամբ Ա. Սարու-
խան¹¹¹ կը նշեն թովմասու ստացած անցա-
դիրը («passeroport») Աննա թաղուհին:
Հստ երեւոյթին հէտ Եպիսկոպոսը այլեւս
վաստակաբեկ ու ճանձրացեալ շրջապտոյտ-
ներէ եւ նուիրահաւաքութիւններէ, կը
մտաղրէ վերջին ճիգերովը նիւթական կա-
րեւոր նպաստ մը ապահովել Անգղիայէն եւ
այդու Տպարանն ու դիրքերը փոխադրել
Հայրենիք: Թովմաս սոյն որոշման յանդած
է 1706ին, զի Նոյեմբեր 1/12 1706 թուին
Ամստերդամի Անգղիական Եպիսկոպոսական
Եկեղեցւոյ հովիւ J. Cockburn յատուկ յանձ-
նարարական մը գրեալ է: Յանձնարար-
դրին մէջ անգղիացի Վարդապետը կը
պատմէ թէ ինք ի մօտուստ կը ճանչնայ
«Գերաշնորհ թովմաս Վարդապետը, արքա-
հայրն ս. Անտոնի կարգին, եւ արքեպիսկո-
պոսն Գողթան ի Հայաստան», ներկայ եղած
է անոր պատարագներուն Հայոց մատրան
մէջ, եւ ծանօթ է նրա տպագրական գործու-
նէութեան: Դր. Կոքբըն կը յայտնէ որ
Եպիսկոպոսին նպատակն է Հայրենիք վերա-
դառնալ եւ իւր հետ ապահովալէս տանիլ
Տպարանն ու հրատարակած դիրքերը, եւ

¹¹⁰ J. Vannerus, ibid., p. 310 (document No. VI).

¹¹¹ Սարուխան, Բելգիա եւ Հայերը, էջ 145:

այս առընչութեամբ կը յանձնարարէ քաջալերել զինք՝ որպէսզի «յառաջ տանի իր բարեսիրական ծրագիրը¹¹²» : Թովմաս Եպիսկոպոս այս յանձնարարականին հետ կ'առնէնաեւ 30 Հոկտեմբերի 1705 (Ամստերդամ) թուակիր նոտարական հաստատագիրը¹¹³ եւ կը դիմէ Լոնդոն : Օքսֆորդի Bodleian Մատենադարանի տարեգրութիւններուն շնորհիւ կը տեղեկանանք որ Վանանդեցւոյն կ'ընկերանային՝ եղրօրորդին Ղուկաս Գրիգորի Նուրիջանեան եւ Դր . Կոքբըրնի որդին՝ Patrick Cockburn : Անգղիոյ մէջ թովմաս կը ծանօթանայ ընդ Արքեպիսկոպոսին Եորքի , — Դր . Յովհաննէս Շարպ , որ համակրութիւն կը տածէր Արեւելեան Եկեղեցեաց հանդէպ եւ որ կարգեալ էր իրը «Հոգեւոր խրատատու» Աննա թագուհւոյն¹¹⁴ : Շարպ Արքեպիսկոպոսի բարեհաճ միջնորդութեամբ՝ Վանանդեցի կը ներկայանայ Պալատ եւ 20 Մարտի 1707 թուականաւ աղերսագիր մը¹¹⁵ կը մատուցանէ թագուհւոյն , յորում կը կարդանք .

«Այժմ ինքզինքս կը նետեմ(!) ընդ ոտիւք Զեր սրբազան Վեհափառութեան , ամենախոնարհ կերպիւ աղաչելով Զեզ որ շնորհէք (վիրացս բուժման համար) օդնելինձ Զեր սրբազան ու արքայական Աջով , եւ

¹¹² Փաստաթուղթ Գ :

¹¹³ Փաստաթուղթ Դ :

¹¹⁴ Thomas Sharp, *The life of John Sharp, Lord Archbishop of York*, London, 1825.

¹¹⁵ Փաստաթուղթ Ա :

իմ համեստ անձին միջոցաւ պատուել իմ քայքայեալ Ազգն Հայաստանի. որպէսզի Զերդ Վեհափառութեան ամենաշնորհալի անունն ու փառաւոր համբաւը նոյնիսկ Հայաստանի մէջ, մինչեւ ի լեառն Արարատ, մշտական օրհնաբանութեան մէջ լինեն: Զայս կը մաղթեմ ես ի խորոց սրտի, պաղատելով առ ամենակարողն Աստուած՝ որ Զեր Վեհափառութեան շնորհէ Երկար եւ բարդած կեանք»:

Թագուհւոյն կարճառոտ պատասխանից կարելի է իմանալ որ Թովմաս՝ Պաղատան մատուցեալ է նմոյշներ իւր հրատարակած գիրքերէն.

«Շնորհակալութիւն կը յայտնեմ վասն նուիրատուութեան ձեր գրոց: Թող Տէրը յաջողցնէ ձեր ծրագիրը, զոր ես բարձրօրէն գովելի կը գտնեմ, եւ պատրաստ պիտի լինեմ քաջալերել զայն՝ ըստ իմ կարողութեան¹¹⁶»:

Բողլեյան Մատենադարանի տարեգրութիւններէն կը տեղեկանանք որ Թագուհին Վանանդեցւոց ընձեռած է «որոշ օժանդակութիւն մը» («some assistance»), որուչափը անծանօթ կը մնայ մեզ: Ըստ Երեւոյթին Անգղիացիք առաւել կարեւոր նկատած են զնահատել բարոյական նուէրով, որովհետեւ ծերունի Եպիսկոպոսին շնորհած են համալսարանական բարձրագոյն պատուոյ տիտղոսը: Լոնդոնի Compton Եպիսկոպոսի

¹¹⁶ Փաստաթուղթ Ա:

Եւ Robert Nelsonի¹¹⁷ յանձնարարութեամբ՝ 1707 թուի Մայիս 23ին Վանանդեցի կը մեկնի Օքսֆորդ։ Հաւանօրէն աստ զետեղելու է նաեւ 1707 Մայիս 21 թուականաւ վկայական գիրն H. Londonի, որ կ'ըսէ։

«Հայ Արքեպիսկոպոսը, որ այսու կու գայ, ժամանակէ մը ի վեր Հոլլանդիոյ մէջ տպագրեալ է մի շարք օգտակար մատեաններ՝ իր Երկրին համար եւ իւր սեպհական լեզուաւ։ Մարդը շատ լաւ նկարագիր ունի՝ ամէնուրեք որտեղ դտնուած է, ինչպէս հանդամանօրէն կը հաղորդէ Պրն. Կոքրըրն։ Հետեւաբար պիտի խնդրէի ձեզմէ որ իրեն պատշաճ յարգն ու պաշտօնը ընծայէիք Համալսարանէն¹¹⁸»։

Օքսֆորդում թովմաս Եպիսկոպոս կ'արժանանայ գերապանծ պատիւներու, Մատենադարանի եւ Համալսարանի մտաւորական շրջանակներուն մէջ։ Աստ կը յառաջադրեմ ժամանակակից եւ իրազեկ Hearneի Օրագրութեան վկայութիւնը.

«Մայիս 24. — Երէկ գիշեր Օքսֆորդ ժամանեց Հայ պատրիարքներէն մին։ Նա պատրիարքն(!) է Գողթան ո. Խաչ վանուց (Արարատ լերան մօտ), Մեծ Հայքի մէջ։ Անցեալ ամիս թագուհւոյն ուղղեալ իր ճա-

¹¹⁷ R. Nelson (*Letters by eminent persons*, i, 167, 69) «Հ միայն կը յանձնարէ, այլեւ 10 գինէ (guineas) կը հայթայթէ Վանանդեցւոց՝ Christian Knowledge Society կազմակերպութենէն (Secretan, *Life of Nelson*, pp. 113—14)։

¹¹⁸ Փաստաթուղթ Գ։

ոին մէջ ան ինքզինք կ'անուանէ թարգմանաբար՝ թովմաս : Յաջորդ օրը նա առաջնորդուեցաւ հանրային Գրադարան՝ օժանդակ փոխ - դիւանապետ Դր. Չարլեթի (Dr. Ar. Charlett) կողմանէ : Մուտքին՝ դրապահ Dr. Hudson լատիներէնով մեծարանքի գեղեցիկ խօսք մը ըրաւ . սակայն Պատրիարքը, լինելով մօտաւորապէս 90 տարեկան, եւ չհասկնալով ո՛չ լատիներէն, ո՛չ յունարէն եւ ոչ ալ եւրոպական ուրիշ մի լեզու, բացի իտալերէնէ, — շատ քիչ ուշադրութիւն դարձուց առհասարակ : Յետ այնորիկ տարուեցաւ Դր. Չարլեթի բնակարանը, ուր հիւրասիրուեցաւ^{119»} : Իր կարգին թովմաս Եպիսկոպոս Բողլեյան Մատենադարանին կը նուիրէ իւր հրատարակութիւնները, որոնցմէ միոյն (Պատմութիւն Մովսիսի Խորենացւոյ) վրայ Ղուկաս Նուրիջանեան կը մակադրէ հետեւեալը .

«*Historia Nationis Armeniae, a Moise Chorenensi grammatico doctore Armeno.* Ams. 1695. Maii 28, 1707, Bibliothecae Bodleianae dono dedit reverendiss. Thomas Archiep. S. Crucis in Majori Armenia. Per manum ejusd. reverendiss. nepotis, Lucae Nuriganidis^{120»}.

Գողթան ալեհեր Եպիսկոպոսը զի՞նք

¹¹⁹ Hearne's MS. *Diary*, vol. xiv, pp. 64, 68; W. D. Macray, *Annals of the Bodleian Library* (second ed.), Oxford, 1890, p. 176.

¹²⁰ *Annals of the Bodleian Library*, p. 177 (Մատեանս կը կրէ 8⁰ N. 134 Th. թուահամարը) :

Հրջապատողներուն գրաւոր ու բերանացի
կը ծանօթացնէ իր արկածալից կենաց պատ-
մութիւնը՝ շահելով դութ եւ համակրու-
թիւն։ Մատենադարանի տարեգրութեանց
մէջ այսպէս արձանագրուած է նրա համա-
ռութ կենսադրութիւնը։

«Թովմաս Վարդապետ (որ շատ կասկա-
ծելի անունն է որով նա մտած է Convoca-
tion Register, Bd. 32, folio 33 b), արքե-
պիսկոպոս Գողթան ի Հայաստան, այցելեց
Անգղիա այնպիսի առաքելութեամբ՝ որ կը
թուի թէ արդարօրէն մեծ համակրութիւն
եւ ուշադրութիւն գրաւեալ է։ Իր ազգակից-
ներու թշուառ կացութեամբ մտահոգ, իրը
կրթական միջոցներու կարօտ, — եւ պար-
կեշտօրէն անձկալից մի բան անելու անոնց
բարձրացման համար, մօտաւորապէս 40
տարի սպառած է ճանապարհորդելով Եւ-
րոպա ու Ասիա՝ գիրքեր հայթայթելու,
տպարաններ հաստատելու, երիտասարդներ
դաստիարակելու եւ իր քրիստոնէական ու
հայրենասիրական ծրագրին համար օգնու-
թիւն ստանալու նպատակաւ։ Իւր առաջին
տպագրական հաստատութիւնը Մարսիլիոյ
մէջ՝ կործանեալ է վատթար ղեկավարու-
թեան եւ նենգութեան պատճառաւ անոնց՝
որոնց վստահեալ էր ¹²¹։ Յետոյ ան շուրջ

¹²¹ Ակնարկութիւնը կը վերաբերի Մարսիլիոյ
ոսկանեան Տպարանին, ուր մի ժամանակ աշխատե-
ցաւ Մատթէոս Յովհաննիսեան եւ որու՝ բարոյական
տեսակէտէ հոգածու մըն էր նաեւ ինք Թովմաս Եպիս-
կոպոս։

տասը տարիներ տպարան մը շարունակեց յԱմստերդամ, ուր հայերէն լեզուաւ տպագրեց Նոր Կտակարանը, Եկեղեցւոյն աղօթքներն ու շարականները, Թովմա կեմպացւոյ թարգմանութիւն մը, եւ այլ աստուածաբանական դործեր՝ կարգ մը աշխարհագրութեան, պատմութեան եւ դիտութեան գրոց հետ: Սակայն տագնապներ ու փորձանքներ վրայ հասան, վէճեր ու դատավարութիւններ զինք պարտքի մէջ ձգեցին, եւ հարիւր դիրքեր, զորս ան 1698 թուին նաւով ուղարկեց Հայաստան՝ ծով հանուեցան, բայց իրենց նպատակին երբեք չհասան: Այսպիսով իւղան ու վշտալի, ծայրագոյն ալեւորեալ հասակին մէջ եկաւ Անգղիա՝ օդնութիւն խնդրելու, յանձնարարուելով ի կողմանէ Դր. Յովհաննէս Կոքըլընի, — անգղիացի հովիւն Ամստերդամի: Ան լաւ ընդունելութիւն զտաւ արքեպիսկոպոսներէն, եւ Եորքի Շարալ Արքեպիսկոպոսը նրա համար տեսակցութիւն մը կարգադրեց ընդ թաղուհւոյն, որ իրեն որոշ օժանդակութիւն մը տուաւ: Յետոյ Լոնդոնի Կոմպտոն Եպիսկոպոսէն յանձնարարեալ՝ եկաւ Օքսֆորդ: Թէ ինչ ստացաւ իրը օդնութիւն, որուն ամենէ աւելի պէտք ունէր, այդ մասին վկայութիւնը կը լոէ. յուսանք թէ փոքր չէր^{122»}:

Յուսանք թէ փոքր չէր Թովմասուստացած նպաստը Աննա թագուհիէն եւ

¹²² Annals of the Bodleian Library,
pp. 175—76.

Եկեղեցականներէն ու մտաւորականներէն։ սակայն տուն-դարձի ճանապարհին վրայ, Անտվերպէնի մէջ, ուր անակնկալօրէն վախճանեցաւ ծերունազարդ Եպիսկոպոսը, դարմանալիորէն միայն 5 դուկատ (ducat) ունէր (!)¹²³։ Ես կը միտիմ կարծելու թէ հետեւորդները, Յովհաննէս Գասպար եւ Պետրոս Ալվարէզ, իբր դիակապուտներ կողոպտած են Վանանդեցին, վասնզի անկարելի է որ մէկ տարուան ընթացքին (Մայիս 1707—Յունիս 1708) միայն այդքան դումար մը հաւաքած լինի։ Հետեւաբար Թովմասի խօսքը «Հանապազասուտ արանց» մասին, կը հաստատուի հետեւորդներուն համար եւս, «որք մորթովք ոչխարենիք պարուրեալ զինքեանս, իսկ ի ներքուստ յաւէտ գիշատող քան զ'զայլս . . . որոց կատարածն ըստ գործոց իւրեանց¹²⁴»։ Յամենայն դէպս, Մայիս 29ին (1707 թ.) Թովմաս Եպիսկոպոս կը ստանայ բարոյական մեծ նուէր մը՝ Դոկտոր Աստուածաբանութեան (Doctor of Divinity) տիտղոսը, եւ այսպիսով կը հանդիսանայ առաջին Հայորդին որ արժանացած է անդըլիական Համալսարանի մը բարձրագոյն ուսումնական աստիճանին։ Իսկ Ղուկաս Նուրիջանեան եւ Պատրիկ Կոքբըրն կ'ընդունին Մագիստրոս Արուեստից (Master of Arts) պատույ կոչումը։ Վկայականաց

¹²³ Սարուխան, Բելգիա եւ Հայերը, էջ 147։

¹²⁴ Ազգաբանութիւն տոհմին յարեքեան, Ամստերդամ, 1695, էջ 485։

տուչութեան հանդիսական արարողութիւնը
տեղի կ'ունենայ Շելդոնեան թատրոնին մէջ.
այդ առթիւ յատկապէս պատրաստեալ է
ութիջեայ մի տետրակ¹²⁵ եւ բաժանուած
հանդիսատեսներուն, հետեւեալ տիտղոսա-
թերթով: —

Reverendissimi in Christo Patris
T H O M A E
 Archiepiscopi
 SANCTAE CRUCIS in GOCTHAN
 PERSO-ARMENIAE,
 Peregrinationis suae in *Europam*,
 Pietatis & Literarum promovendarum
 causa susceptae,
Brevis Narratio.
 Ua cum dicti Archiepiscopi
 AD
Serenissimam Magnae Britanniae
Reginam
 ORATIUNCULA, Ejusque Responso.
 Accedunt de eodem Archiepiscopo,
Testimonia ampla & praeclara.

O X O N I I,
 E THEATRO SHELDONIANO, MDCCVII.

¹²⁵ Սոյն տետրակը կը բովանդակէ մեր օդտա-
զործած Ա. Բ. Գ. եւ Դ. փաստաթուղթերը. մի օրի-
նակ կը պահուի Օքսֆորդի Մատենադարանում, ընդ
համարաւ Վ. Լ. Ի. JUR./16:

Հանդիսութեան ժամանակ պատշաճ ճառ մը կ'արտասանէ կարդախօսն Մr. Wyatt եւ Վանանդեցի Եպիսկոպոսը կը ծանօթացնէ ներկաներուն¹²⁶։ Այստեղ կը փակուի Վանանդեցւոց յԱնդղիա ճանապարհորդութեան պատմութիւնը. ըստ Երեւոյթին Ղուկաս Նուրիջաննեան փոյթ ընդ փոյթ կը դառնայ Ամստերդամ՝ իր հետ առնելով հաւաքուած նուէրները, որպէսզի կարենայ շարունակել տպագրական գործերը։ Թովմաս մօտաւորապէս տարի մը կը յամենայ յԱնդղիա նորանոր նպաստներ ստանալու մտադրութեամբ. ապա Բելզիա դալով՝ 1708 թ. Յուլիս 13ին կը հասնի Անտվերպէն։ Նա որոշած էր այլեւս Հայրենիք դառնալ եւ միասին տանիլ եթէ ոչ Տպարանը՝ գոնէ հրատարակած զիրքերը, որպէսզի լուսաւորէ «խաւարի մէջ տառապող իր ազգակիցները»։ Առ այս ԺԸ. փաստաթուղթը կը վկայէ. «Այս անձը, որ ծեր էր, կը փափաքէր Հայաստան վերադառնալ, բայց հիւանդութիւնը՝ որմէ վազուց կը տառապէր, արգելք հանդիսացաւ¹²⁷»։

Թովմասու վախճանի մասին անորոշ եւ հակասական տեղեկութիւնք կան հայադիտական աղբիւրներում։ Զարբանալեան նկատի առնելով վանանդեան Տպարանի

¹²⁶ Annals of the Bodleian Library,
pp. 176—77.

¹²⁷ Փաստաթուղթ ԺԸ. Սարուխան, նոյն անդ, էջ 148—49։

անպտղութիւնը 1705 թուականէն մինչեւ
1711՝ կ'եզրակացնէ. «Այս միջոցին հանդի-
պած է թովմաս Եպիսկոպոսին մահը, եւ
թերեւս այն պատճառաւ քանի մի տարի
դադրած է Տպարանն ի գործոց¹²⁸»: Յի-
րաւի Տպարանի անգործութեան պատճառ-
ներն էին՝ դրամական միջոցներու սպա-
ռումը եւ Վանանդեցւոց ճանապարհորդու-
թիւնը Անգղիա: Լէօ անտեղեակ լինելով
թովմասու մահուան պարագաներուն՝
կ'ըսէ. «Սակայն Նուրիջանեանների փոխա-
րէն Մոսկուա հասաւ լուր՝ թէ թովմաս
Եպիսկոպոսը վախճանուել է Ամստեր-
դամում¹²⁹»: Թէոդիկ հետեւեալ ընդհա-
նուր խորհրդածութիւնքն կ'ընէ. «Նուրի-
ջանեանց պետը թէպէտ սկիզբէն մտադրու-
թիւն ունէր իր Տպարանը Հայաստան փո-
խադրելու, բայց հրաժարեցաւ այդ խոր-
հուրդէն, վասնզի Հայրենիքը նպաստաւոր
չէր իր ծոցին մէջ պահելու եւ զարգացու-
նելու նմանօրինակ ձեռնարկ մը: Տաժանելի
էր ստուգիւ այս պատուական Եպիսկոպոսին
վիճակը. մէկ կողմէ ալեւոյթի վատուժ-
ման անձնատուր, միւս կողմէ նիւթապէս
ընկճուած եւ Հայրենաբաղձութեամբ տուայ-
տագին: Կ'ուղէ վերջ մը տալ իր դժպատեհ
նժղեհութեան ու մեկնիլ Հայրենիք, անոր

¹²⁸ Հ. Գ. Զարբհանալեան, Պտմք. հայկ. տպա-
գրութեան, էջ 173:

¹²⁹ Լէօ, Հայկական տպագրութիւն, Ա. Հոր.
(Բ. Հրտ.), էջ 441. Հմմտ. աստ ծանօթագրութիւն
թ. 1:

սուրբ հողին վրայ կատարելու համար իր երկրաժեշտը. սակայն մեկնումի պատրաստութեանց միջոցին անկողին կ'իյնայ ու քիչ օրէն կը վախճանի¹³⁰»: Լեռնեան առանց հաստատ վկայութիւն մը ունենալու՝ կը նշէ թէ «Նուրիջանեան ընտանիքի մեծաւորը, ծերունազարդ թովմա Եպիսկոպոսը մահացել էր արդէն (1711). Տպարանի տեսչութիւնն անցել էր Հուկասին¹³¹»: Թովմասի վախճանի մասին ստոյգ տեղեկութիւնը առաջին անգամ հաղորդեց Յ. Վաններիւս, եւ յետ այնորիկ՝ Սարուխան¹³²: Յիրաւի հէտ Եպիսկոպոսը Անտվերպէնի մէջ ծանրօրէն կը հիւանդանայ եւ իր երկու հետեւորդներով կը տեղաւորուի եւ ձրիաբար կը խնամուի մայր-տաճարի խորհրդատան մառանին¹³³ մէջ, հոգատարութեամբ Nicolaus Ferlatiau երիցու: Հայ տպագրութեան մշեալ մշակը շուրջ երկու ամիս անկողնոյ ծառայելէ ետք, 8 Սեպտ. 1708 թուին իւր

¹³⁰ Թէոդիկ, Տիպ ու տառ, էջ 168:

¹³¹ Գ. Լեռնեան, Հայ գիրքը եւ տպագրութեան արուեստը, էջ 125: Տես եւ Ա. Սարուխան (Հոլլանդան եւ Հայերը, էջ 120). «Նա (իմա թովմաս Եպիսկոպոս) վախճանուել է 1710ին»:

¹³² Ա. Սարուխան, Բելգիա եւ Հայերը, էջ 147—50:

¹³³ Բնագրին մէջ կ'ըսուի. «In den geestelijcken kelder van het cappitel Cathedrael», զոր Վաններիւս այսպէս կը մեկնաբանէ. «Անկասկած ակնարկութիւնը կը վերաբերի խորհրդատան կեղարին կամ շտեմարանին» (նոյն անդ էջ 299, ծանօթագրութիւն թ. 2):

աչքերը կը փակէ առյաւծո՛ օտար հողի վրայ, առանց կարենալ իրադործեալ տեսնելու իր սրտագին երազը, որ էր Տպարանին կամ տպագրական արդեանց փոխադրութիւնը Հայրենիք։ Յետ երկու աւուրց, տեղւոյն աթոռակալութեան խնամովք՝ Հայկայ պանդուխտ որդին կը թաղուի Notre-Dame մայր-Եկեղեցւոյ ծոցին մէջ, աւագ խորանի ստորոտը, ներքեւ այն տապանաքարին որ կը պարփակէր աճիւնները մի այլ արքեպիսկոպոսի (D. Milerus, archiepiscopus Thuamensis Hybernum), հետեւեալ արձանագրութեամբ¹³⁴.

«D. O. M. MONUMENTUM HUGUINI
HIBERNI ARCHIEPISCOPI THUA-
MENSIS. OBIIT. NONIS AUGUSTI.
M. D. XC.»

Նոյն օրը (10 Սեպտ. 1708 թ.) Եպիսկոպոսարանի քարտուղարն՝ կանոնիկոս Հybens կը կարգադրէ որ Անտվերպէնի նոտար Jacques Boeye եւ մայր-տաճարի լուսարապետ՝ դերապատիւ Deodat van der Stegen պատրաստեն թովմասու թղթոց եւ առարկաներու ցանկը։ Ըստ կահագրոյն՝ հանգուցեալը ունէր յանձնարարականներու

¹³⁴ Vannérus, „Note sur une imprimerie arménienne établie à Amsterdam en 1695“, *Revue des bibliothèques et archives de Belgique*, tome iv (fasc. 4), p. 299 (extrait p. 1).

Եւ ուրիշ վկայագրերու ծրար մը, եւ հետեւ-
եալ իրերը¹³⁵.

1. Զորս արկղներ որ կը պարունակէին
մասամբ կազմեալ նոր հայերէն դիրքեր,
հայերէն պատարագամատոյց մը, եւ մի
զոյգ սեւ տափատ («een paer swerte cou-
sens») :

2. Ճամբորդական պայուսակ մը՝ հան-
դերձեղէնով, եւ փակ ոզորահիւս կողով մը,
որու մէջ կային անպէտ բարձեր ու անար-
ժէք պուտուկներ :

3. Կաշիէ արկղ մը, որ կը բովանդակէր
Յովհաննէս Գասպարի հազուստները :

4. Կտաւեայ ձեռաց պայուսակ մը, որու
մէջ կային Պետրոս Ալվարէզի հանդերձները :

Սոյն կահացուցակը ստորագրած են
նոտարը, լուսարարապետը եւ թովմասու
հետեւորդները: Ո՞վ էին այս Հայերը, Յով-
հաննէս Գասպար (Jean Jaspars կամ Johannes Gaspars) եւ Պետրոս Ալվարէզ (Pierre Aelbrechts կամ Pedro Aelbes կամ Petrus Alvarez), ո՞ւ եւ ե՞րբ ընկերացան Վա-
նանդեցւոյն, եւ ի՞նչ հանդամանք ու դիրք
ունէին. վկայութեան չդոյութեան պատճա-
ռաւ ի վիճակի չենք իմանալու հարցերուս

¹³⁵ Թղթապանակ թովմաս Եպիսկոպոսի՝ թղ.
1—5 եւ 6—7. Վաններիւս, էջ 300—301 (արտատ-
պութիւն էջ 2—3), եւ Սարուխան, Բելգիա եւ
Հայերը, էջ 136—38: Թովմասու փաստաթուղթերը
կը պահուին Անտվերպէնի Պետական Դիւանատան
մէջ, — Հաւաքածոյ Եպիսկոպոսարանի, թղթածրար
թ. 450⁴:

պատասխանները։ Դժբախտաբար թովմասի կենաց վերջին տարուան մասին երբեք տեղեկութիւն չունինք. Ես կ'ենթադրեմ որ նա Անգղիա մնաց եւ շարունակեց նուէրներ հաւաքել եկեղեցականներէ, մտաւորականներէ ու քրիստոնէական կաղմակերպութիւններէ. Գասպար եւ Ալվարէզ ըստ երեւոյթին իրը օգնական իրեն միացած են Անգղիոյ կամ Բելգիոյ մէջ։ Յամենայն դժպս 22 Սեպտ. 1708 թուին նրանք յանձնարարական մը¹³⁶ առնելով Անտվերպէնի ընդհանուր աթոռակալներէն՝ «որպէս օգնութեան արժանի կարօտ անձեր», կը մեկնին «իրենց երկիրը»(?)։

Հայ տպագրութեան մեծ երախտագործին մահուամբ՝ Ղուկաս Նուրիջաննեան կը մնայ առանձին։ Միքայէլ արդէն միայն կարճ ժամանակ մը կրցած էր համբերել Տպարանին մէջ. իսկ Մատթէոս Յովհաննիսեան այլեւս չի յիշուիր, երեւի կամ վախճանեալ էր եւ կամ տուն վերադարձած. Հետեւարար Ղուկաս իրաւունք ունէր ողբալու իրը «որբացեալ եւ մենացեալ»¹³⁷։ —

«Քանզի որբացեալ թշուառս ի հեղահովի հաւուն իմոյ Թօմայ եռափայլ Եպիսկոպոսէն, ի Տէր հանգուցելոյ. Եւ մենացեալ յարեանառու ընկերացս, կեամ բքարեր

¹³⁶ Թղթապանակ թովմասու՝ թղ. 1—2 (փասթուղթ թ. 18)։

¹³⁷ Հայելի Աստուածաշունչ Հին Կտակարանին, Ամստերդամ, 1713, նախերգանք՝ էջ 13։

Հողմով ալէծփեալ՝ եւ եւս եւ վասն անմխիթար վայրացս» :

Ղուկաս եթէ նախապէս վանանդեան Տպարանի գլխաւոր մտաւորական մղիչ ոյժն էր, այժմ ամէն ինչ է. մատենագիր ու թարգման, շարաբարդող, տպող ու սրբագրիչ։ Անոր միակ օգնականը կը հանդիսանայ «արեանառու եւ ձեռնասուն» պատանի Յովհաննէս Նուրիջանեան, հաւանօրէն հօրեղբօրորդւոյն Միքայէլի զաւակը¹³⁸, «որ ընդ դեռաբոյս հասակին՝ առաւել քան զկարիւր ընդ իս աշխատի յ'առաջիկայ տպագրական ծանրաբեռն արհեստիս յ'այլեւայլ պաշտօնս, ի փառս Ամենափրկչին մերոյ, եւ ի պայծառ վայելչութիւն լուսաւորչադաւան բարեսէր եւ աստուածապաշտ հաւատացելոցն. նաեւ ի հոգեւոր ճոխութիւն եւ պայծառափայլութիւն մանկանցն Նորոյ Միօնի՝ աստ եւ ի հանդերձելումն¹³⁹»։ Ղուկաս որ-

¹³⁸ Լէօ (Հայկ. տպագրութիւն, Ա, էջ 445, և Հայոց պատմութիւն, Գ, Երեւան, 1946, էջ 484), Յովհաննէս Նուրիջանեանի համար կ'ըսէ. «Երեւի Ղուկասի եղբայրը կամ եղբօրորդին՝ որ գրաշարութիւն է անում»։ 1713 թուին Ղուկաս արդէն շուրջ 55—60 տարեկան էր եւ հետեւաբար դժուար որ այդպիսի «փոքրիկ պատանի» եղբայր մը ունենար։ Եւս առաւել՝ վանանդեան Տպարանի հրատարակութեանց մէջ ոեւէ յիշատակութիւն չկայ թէ Ղուկաս առհասարակ եղբայր մը ունէր։ ուստի կարելի է եղբակացնել որ Յովհաննէս մանուկը հաւանականօրէն որդին էր Միքայէլի։

¹³⁹ Հայելի Աստուածաշունչ Հին Կտակարանին, նախերդանք՝ էջ 15։

պէս «գրասէր եւ աշխատասէր» զիտակից Հայ մը¹⁴⁰ ջուղայեցի վաճառականաց օժանդակութեամբ եւ գրոց վաճառքով կը հրատարակէ մի շարք մատեաններ, որ բովանդակութեան տեսակէտէ չունէին նախորդ տպագրութեանց պայծառութիւնն ու արժէքը¹⁴¹: Յամենայն դէպս Նուրիջաննեան Դպիրը լրջութեամբ ու անդուլ ճիկերով կը ջանայ կանգուն ու արգասալիր պահել Տպարանը եւ իր հայրենակիցներուն հայթայթել գործիս լուսաւորութեան: Մատենագիտական աղբիւրներու մէջ՝ իբր Գ. Հրջանի հրատարակութիւն կը միշուին տասը գիրքեր, դորս մի առ մի կը քննեմ ստորեւ:

1. Johannes Joachimi Schröderi *Thesaurus Linguae Armenicae*

Յովհաննէս Յովակիմ Շրէօդեր (ծն. 1680 — † 1756)¹⁴² ԺԼ. դարուն փայլեալ

¹⁴⁰ Հ. Միքայէլ Զամշեան, Պատմութիւն Հայոց, Գ, էջ 663. «Տպագրեաց սոյն այս Ղուկաս Վանանդեցի եւ զայլ բազում զիրս. որոց զոմանս ինքն շարադրեաց, եւ զոմանս յայլոց թարգմանեաց, քանզի էր պրասէր եւ աշխատասէր»:

¹⁴¹ Լէօ, Հայկ. տպագրութիւն, Ա, էջ 445, և Հայոց պատմութիւն, Գ, էջ 484:

¹⁴² Շրէօդերի կենաց եւ զործոց մասին տես յառաջարանն Արամեան լեզուին գանձ դրոց, յատկապէս թղ. Յ. Շրումպֆ-Զարրհանալեան, Ուսումնասիրութիւնի հայ լեզուի եւ մատենագրութեան յԱրեւմուտս. էջ 56—69. Զարրհանալեան, Պտմթ. հայկ. տպագրութեան, էջ 173—74. Լէօ, Հայկ. տպագրութիւն. Ա. էջ 441—44 եւ Հայոց պատմութիւն, Գ, էջ 484—86.

գերմանացի հռչակաւոր արեւելագէտ մըն է, որ սկզբնապէս եթովպերէն կը սովորի, բայց յետոյ իւր ուշքն ու հետազօտութիւնը կը նուիրէ հայկարանութեան։ Շուրջ 1707 թուին երբ նա Ռւտրեխտ կը գտնուէր ուսումնական զարգացման պատճառաւ, կը լսէ Վանանդեցւոց գոյութեան մասին, եւ Ամստերդամ փութալով կը ծանօթանայ Նուրիջանեան թովմասու եւ Ղուկասու հետ։ Շրէօդեր իր հետաքրքրութեանց մէջ խանդավառեալ, կ'որոշէ ընկերանալ Վանանդեցւոյն՝ դէպի Հայաստան, եւ աճապարանօք ճամբայ կ'ելնէ. բայց Մոսկուայի մէջ իմանալով Եպիսկոպոսին մահը եւ չկարենալով Ռուսերէն ուղեւորութեան արտօնագիր ստանալ, կը հարկադրուի վերադառնալ Հոլլանդա։ Ամստերդամի մէջ Ղուկաս Դպիրի օժանդակութեամբ ան կը խորացնէ իր ուսումն ու հմտութիւնը ի լեզու հայկական, եւ մինչեւ իսկ կը հեղինակէ աշխատութիւն մը, Արամեան լեզուին գանձ, զոր եւ կը հրատարակէ 1711 թուին։ Գերմանացի հայագէտը իր գործին մէջ կը քննարկէ ու կը նկարագրէ Հայոց լեզուն, քերականութիւնը, մատենագրութիւնն ու հռետորական արուեստը. նա բարձր կը գնահատէ հայերէնը իբր ընտիր մայր լեզու մը, որու հնութիւնը կ'ընդերկարի մինչեւ Բաբելոնի

եւ Գր. Խալաթեանց, «Յովակիմ Շռեօդերի թղթերից» (նրա Արամեան լեզուի գանձի 200ամեակի առիթով), Յուշարձան, Վիեննա, 1911, էջ 181—85։

աշտարակաշինութիւնը (!) : Զամչեան այս գովաբանութիւնը կ'արձանագրէ Շրէօդերի եւ անոր երկասիրութեան մասին.

«Ի նոյն աւուրս էր ոմն Յովհաննէս Յովակիմ անուն՝ ըՄքրոդեր կոչեցեալ յազդէ Գերմանացւոց՝ մարբուրգեցի, տեղեակ բազում լեզուաց, այր նրբամիտ եւ հանճարեղ. որ եւ քաջ ուսեալ զլեզու Հայոց սատարութեամբ... Թովմայի Եպիսկոպոսի եւ Ղուկասու Վանանդեցւոյ, տեղեկացաւ ամենայն հանգամանաց ազգին. Եւ զլխովին հետամուտ լեալ ի նոյն՝ շարագրեաց գիրք մի կոչեցեալ Արամեան լեզուին գանձ, յորում խօսի նախ գհնութենէ եւ զմոխութենէ լեզուին Հայոց, յարելով ի նոյն եւ զքերականութիւն ընդարձակ բանիւք. Եւ ապա զդաւանութենէ Եկեղեցւոյն Հայոց, եւ զքաղաքավարութենէ, եւն. բազում զգուշաւոր քննութեամբ: Եւ զայս գործ տպագրեաց ինքն յԱմստելոդամ՝ յամի 1711, թօն, գործակցութեամբ Ղուկասու Վանանդեցւոյ. Եւ սա ինքն Ղուկաս յաւել ի վերջոյ ոտանաւոր բանիւք գովեստ ի վերայ նորին ըՄքրոդերի^{143»}:

Ահա եւ Շրէօդերի նուիրեալ Ղուկասու ոտանաւոր գովեստը. —

...«Թէեւ յայլոց այս գործ փորձեալ, բայց Գանձ սորին գերազանցեալ.

¹⁴³ Զամչեան, Պատմութիւն Հայոց, Գ, էջ 663:

զի հայկաբան ներկուռ եղեալ,
 զարհեստ տառից ներհուն վարժեալ:
 Զուղիղ հաւատ ազգին ճառեալ,
 ի բուն գըրոց Հայոց քաղեալ.
 Վըմիտ աչօք պարզաբանեալ,
 մարդալեզուացն յամօթ կանգնեալ:
 Քաջդ Յոհաննէս պայծառացեալ,
 Գերմանացւոց փառք ծաղեցեալ.
 Աիրեմ ըզքեզ բարեբանեալ,
 զի սուրբ մըտօք քաջաբանեալ:
 Ով ազգ պայծառ բարեօք լըցեալ,
 ի Փիւնիկեայ զարմէ սերեալ.
 որ ոչ հեռի Հայոց եղեալ,
 եւ ոչ միմեանց օտար գըտեալ:
 Արի զուարթ մեզ մերձեցեալ,
 որպէս խնամի եւ ազգակցեալ.
 այսու գործով օժանդակեալ,
 զԱյրարատեան Գանձը դիտեալ:
 Զի Սկրողերեանն զայս ինչ գանձեալ,
 ի մէջ գանձից Գանձ նոր ցուցեալ.
 ամենայնիւ սա գանձացեալ,
 գանձասիրաց յառաջ եղեալ^{144»}:

Անշուշտ թիւրիմացութեան արդիւնք է
 ոմանց կարծիքը՝ թէ Շրէօղերի երկասիրու-
 թիւնը տպագրեալ է Ղուկաս Վանանդեցւոյ

144 Արամեան լեզուին գանձ, վերջին թերթ.
 Զարրհանալեան, Պտմթ. հայկ. տպագրութեան, էջ
 174 (որոշ կրծատումներով), եւ Սարուխան, Հոլլան-
 դան եւ Հայերը, էջ 135 (Զարրհանալեանի գործէն
 ընդօրինակեալ՝ սխալներով հանդերձ):

Տպարանին մէջ¹⁴⁵։ Յիրաւի Գանձին միայն «Հայերէն բաժինը տպուած է Վանանդեցիներու տպարանում¹⁴⁶» (իմա Վանանդեցիներու դիրերով)։ «ո՛չ գործարանէն ընծայուած, այլ իրմէ փոխ առնուած տառերով¹⁴⁷»։

2. Համառօտ Քերականութիւն եւ Տրամաբանութիւն։ «որ է քերթութիւն բառի, եւ կրթութիւն բանի։ Արարեալ Երկասիրութեամբ Յօհաննիսի վարդապետի Զուղայեցւոյ։ Յ'աթոռակալութեանն իջմիածնայ տեառն Աղեքսանդրի ամենից Հայոց կաքուդիկոսի։ Տպագրեցեալ յամի Փրկչին 1711. եւ Հայոց 1160. յԱմստրդամ»։

Մանր բոլորագրով տպեալ 78 իջանոց գեղեցիկ հրատարակութիւն մը¹⁴⁸։ Մատեանս յիշատակարան չունի, սակայն ապա-

¹⁴⁵ Թէոդիկ, Տիպ ու տառ, էջ 168. Ա. Բարսյեան, Հայ գիրքը եւ տպագրութիւնը, Երեւան, 1963, էջ 63։

¹⁴⁶ Լէօ, Հայոց պատմութիւն, Գ., էջ 485՝ ծանօթագրութիւն թ. 1։

¹⁴⁷ Զարբհանալեան, Պտմք. հայկ. տպագրութեան, էջ 173. Հմմտ. Սարուխան, Հոլլանդան եւ Հայերը, էջ 134. Ա. Գ. Արքահամեան, Համառօտութեան հայ գաղթավայրերի պատմութեան, Ա, Երեւան, 1964, էջ 409։

¹⁴⁸ Թէոդիկ, Տիպ ու տառ, էջ 168. Գ. Լեռնեան, Հայ գիրքը եւ տպագրութեան արուեստը, էջ 125. տես եւ Խաչատուր արդ. Զուղայեցի, Պատմութիւն Պարսից, Վաղարշապատ, 1905, էջ 207. Արշակ Ալպօյաճեան, Պատմութիւն հայ դպրոցի, Ա, Գառիրէ, 1946, էջ 617։

հովարար վանանդեան տառերով իրագործեալ տպագրութիւն մըն է¹⁴⁹։ Ղուկաս Նուրիջանեան տպարանի անունը չէ նշած, հաւանօրէն այն պատճառաւ՝ որ օտար գործատան մը մէջ տպել տուած է։

3. Շարակնոց, «տպեցեալ յԱմսդէլոտամում քաղաքի», 1712 թուին¹⁵⁰, 720 իջանոց եւ Սիխըմի նկարներով (անպայմանօրէն Ոսկանեան Աստուածաշունչէն արտատպեալ)։ Դատելով գրոց տեսակէն եւ յիշատակարանի կաղապարէն՝ մատեանս տպուած է Կ. Պոլս, Պէյողլուի կաթողիկէ գործատան մէջ¹⁵¹։

4. Գիրք Սաղմոսաց. «ի լոյս ածեալ հայցմամբ խնդրոյ, եւ ծախիւք ջուղայեցի լուսահոգի Խօջայ Քանանի որդւոց Թարխանին, Աւետքին, եւ Սարհաղին՝ ընկերացն Աւետքի որդւոյ Զաքարեային, Եաղուրի որդւոյ Մկրտումին, եւ Աւետքի որդւոյ Ղազարիոսին։ Ի հայրապետութեանն էջմիածնի

¹⁴⁹ Հմմտ. Զարբհանալեան, Պտմք. հայկ. տպագրութեան, էջ 174—75 եւ 263 (Ճանկ). Ա. Սարուխան, Հոլլանդան եւ Հայերը, էջ 121. Լէօ, Հայկ. տպագրութիւն, Ա. էջ 444—45 եւ Հայոց պատմութիւն, Գ, էջ 484. Հայ հնատիպ գրքի մատենագիտական ցուցակ, էջ 70 (Թ. 261)։ Օրինակ Վենետկոյ ո. Ղազարու վանուց՝ կը կը թ. Ա. ա. 8։

¹⁵⁰ Ոսկանեան-կորկոտեան, էջմիածնին, 1963, թ. 5, էջ 45. Մատենագիտական ցուցակ, էջ 71 (Թ. 265)։ Օրինակ Վենետկոյ, Բ. դ. 17 եւ Դ. ժ. 73. Վիեննա՝ Բ. 666 (մասամբ փճացած անկիւններէն)։

¹⁵¹ Հմմտ. Դաւթեան, Տեղեկագիր, 1965, թ. 1. էջ 34—35։

տեառն Աղեքսանդրի ամ . Հայոց սրբազան կաթուղիկոսին : Յ'ամի Տեառն մերոյ 1713 . Եւ ի Հայոց թուին 1162 : Ի տպարանի Ղուկասու Դպրի . յ'Ամստրդամ» : (Յիշատակարան՝ էջ 444—46¹⁵²) :

Վանանդեցւոց Գ . շրջանի բուն իսկ առաջին դիրքը , որ ստուգապէս Ղուկաս Դպիրի գործատան մէջ տպեալ է : Փոքրադիր եւ Սիխըմից մի քանի նկարներ պարունակող խեղճ արտադրութիւն մը :

5 . Հայելի Աստուածաշունչ Հին Կտակարանին . «պարզաբանեալ վայելչալուր տաղաչափութեամբ . դիւրահաս , եւ համառոտապատում հոգեշահ մեկնութեամբ . մեղուաջան երկասիրութեամբն Ղուկասու դպրի Վանանդեցւոյ : Ի լոյս ածեալ հայցմամբ խնդրոյ , եւ ծախիւք ջուղայեցի Խօջազադայ Պօղոսի որդւոյ Պարոն Պետրոսին : Ի հայրապետութեան սրբոյ Էջմիածնի տեառն Աղեքսանդրի սրբազան կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց : Յ'ամի Տեառն 1713 . ի մեծ թուին Հայոց 1162 . իսկ փոքր թուին 98 : Ի տպարանի Ղուկասու Վանանդեցւոյ . յ'Ամստէլօդամ» : (736 էջ . ունի նախերդանք եւ յիշատակարան¹⁵³) :

¹⁵² Տես Զարբհանալեան , Հայկ . մատենագիտութիւն , 606 . Պտմ . հայկ . տպագրութեան , 263 (Ճանկ) . Մատենագիտական ցուցակ , 73 (Թ . 271) : Օրինակք ս . Ղաղարու վանուց , Ա . ա . 26 եւ Ա . ա . 33 . Վիեննայի օրինակը (սկզբից թերի) կը պահուի ընդհամարաւ է . 201 :

¹⁵³ Զարբհանալեան , Պտմք . հայկ . տպագրու-

6. Գիրք Սաղմոսաց . «տպեցեալ ի Հայրապետութեան տեառն Ազեւանդրի ամ . Հայոց Կաթուղիկոսին էջմիածնի : Յ'ամի Տեառն 1714 . ի մեր թուին 1163 : Ըն տպարանում Ղուկասու դպրի Վանանդեցւոյ . յ'Ամստըրդամ» : (Աւարտած 1715 = 1164 թուին¹⁵⁴) :

Արդարեւ Սաղմոսի փառաւոր տպագրութիւն մը, որու իբր շարաբարդող եւ աշխատակից օժանդակած է արեանառու Յովհաննէս պատանեակը : Գրքիս յիշատակարանէն փաստորէն կը տեղեկանանք՝ որ Թովմաս Եպիսկոպոս կտակաւ ժառանդ թողած է Տպարանը Ղուկաս Նուրիջանեանին . «Եւ մենացեալս յանմխիթար վայրի . զի որբացեալ ի լուսահողի հաւուն իմոյ՝ Թօմայ Եռափայլ Եպիսկոպոսէն ի Տէր հանգուցելոյ . որոյ յոգնազան քրտամբքն կանգնեցաւ այս գեղեցկատիպ եւ հիքոյս՝ կտակաւ նորին ի ժառանդութիւն ժամանեալ Տպարանս¹⁵⁵» :

թեան, էջ 175—77. Լէօ, Հայկ. տպագրութիւն, Ա, էջ 445—46 եւ Հայոց պտմք., Գ, 484. Ղաղիկեան, Հայկ. նոր մատենագիտութիւն եւ հանրագիտարան հայ կեանքի, Ա, էջ 1661—64. Թէոդիկ, էջ 168. Սարուխան, նոյն անդ, էջ 121—22. Լեւոնեան, 125. Մատենագիտական ցուցակ, էջ 73 (Թ. 272). Սիոն (Երուսաղէմ), 1966, Թ. 2—3, էջ 171—73 :

¹⁵⁴ Զարբհանալեան, Պտմք. հայկ. տպագրութիւն, էջ 177 (եւ Ճանկ՝ էջ 263). Թէոդիկ, 168. Լէօ, Հայկ. տպագրութիւն, Ա, 445 (սխալ է «Մտենադիտական ցուցակ»ի նշած էջը՝ 269). Սարուխան, 122—23. Մատենագիտական ցուցակ, 76 (Թ. 282) :

¹⁵⁵ Գիրք Սաղմոսաց, Ամստերդամ, 1714—1715, յիշատակարան, էջ 836 :

Սաղմոսարանս զարդարեալ է Սիխըմի
(Christoffel van Sichem II, 1581—1658¹⁵⁶)
աստուածաշնչական բաղմաթիւ պատկերնե-
րով, որոնք հաւանականորէն տպուած են
Ուկանի օղտագործած միեւնոյն փայտափո-
րագրութիւններով¹⁵⁷:

7. Պարզատոմար ի վերայ Ազարիայի
ամսոցն կարգեալ: «Տպագրեցեալ ի յիշա-

¹⁵⁶ *Biblia Sacra Ḳr̄b̄is̄t̄o Ph̄p̄l̄* վան Սիխըմի «բաղում գեղեցիկ նկարներով» («met veele schoone figueren») լոյս տեսած է Անտվերպէն, 1646 եւ 1657 թուականներուն: Անտարակոյս անիմաստ են ուսում-նասէրի մը քննադատական խիստ խօսքերը ի մասին Սիխըմի («Քրիստոֆէլ վան Սիխէմ որքան աննշան է եւ որքան զուրկ գեղարուեստական ըմբռնումէ») եւ անոր փայտափորագրութեանց (Սիոն, 1966, էջ 105—111): Արուեստագէտներու եւ արուեստի գործերու մեծութիւնն ու արժէքը յարաբերական են. Սիխըմ Բ. թէպէտ աշխարհահռչակ զծագրիչ մը չէ, սակայն իր ժամանակին համբաւ շահած բազմարդիւն փորագրող մըն է, զոր Զարբհանալեան «անուանի» եւ «հռչակ-անուն» կը կոչէ (Պտմթ. հայկ. տպագրութեան, էջ 98 եւ 177): Իր մասին տես Alfred von Wurzbach, *Niederländisches Künstler-Lexikon* (2. Abdruck, Amsterdam, 1963), II. Band, S. 620. H. Wollmer, *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler*, Leipzig, XXX. Band, 1936, S. 586.

¹⁵⁷ Զուգահեռականք. — Դաւիթ մարդարէ քնար կը նուագէ՝ Ղուկաս էջ 5, Ուկան 27ա. «Եղիցին լուսաւորք»՝ Ղ. էջ 31, Ո. սկիզբ. «Հանցեն ջուրք»՝ Ղ. 32, Ո. 1ա. Դաւիթի օծումը՝ Ղ. 100, Ո. 273ա (Ա. թագ.). «Աղօթիւք յանձնէ Դաւիթ զհոգին»՝ Ղ. 147, Ո. 337բ (Գ. թագ.). Համբարձում՝ Ղ. 252, Ո. 569 (Գ. Առք.) եւն:

տակ ջուղայեցի Խալդարէնց խօջայ Ովանին, եւ իւր որդւոյն թալիղ. Շղալէնց Վարդանիսի որդւոց Պարոն Արիստակէսին, Պարոն Մանուկին, լուսահողի Սաֆարին, Վարդանիսի կողակից Փաթանին եւ դստերն Սահրադիսանին. Նաեւ փոքրիկ Զաքարիային, որոյ ծախիւքն տպեցաւ Պարզատօմարս այս: Ի Հայրապետութեանն սրբոյ Էջմիածնի տեառն Աղեքսանիրի սրբազան Կաքուղիկոսի ամենայն Հայոց: Յ'ամի Տեառն 1714. ի մեծ թուին Հայոց 1163: Ի տպարանի Ղուկասու դպրի, յ'Ամստրդամ»: (79 էջ):

Վիեննայի եւ Վենետիկի Մխիթարեան Հարց Գրադարաններու օրինակնեըը¹⁵⁸ մաղաղաթի վրայ պատրաստուած գեղեցիկ ու արժեքաւոր մատեաններ են. Երեւանի Մատենադարանի օրինակին (թ. 1442) նիւթը չէ նշեալ (թո՞ւղթ¹⁵⁹):

8. Պատկերասեր պատկերատեաց. «Եէր է Համաձայնութիւն պատկերաց: Նուիրեալ եւ տեառնագրեալ ջուղայեցի Գիլանից ի Տէր Հանգուցեալ Սարգսի որդւոյ Պետրոսին: Ի Հայրապետութեանն լուսահեղոյս Գահոյն սրբոյ Էջմիածնի տեառն Աստուածատրոյ

¹⁵⁸ Վիեննայի օրինակը կը պահուի մշտական ցուցադրութեան ապակեայ պահարանում. թուահամար Վենետիկոյ օրինակին՝ Բ. ա. 10:

¹⁵⁹ Ռ. Ա. Իշխանեան, «Հնատիպ գրքերի նորայտ նմոյշներ», Տեղեկագիր (Երեւան), 1963, թ. 2, էջ 71. Մատենագիտական ցուցակ, էջ 76 (թ. 283):

ամենայն Հայոց ինքնազլուխ կաթողիկոսի : Յօրինեալ Երկասէր եւ տպագիր աշխատանօք Ղուկասու դպրի Վանանդեցւոյ : Յամի Տեառն 1716. եւ ի թուին Հայոց 1165. յ'Ամստրդամ¹⁶⁰» :

9. Կարճառօտ Փամագիրք «ի մի վայր ժողովեալ ի պէտո Հայոց վաճառականաց : Ի տպարանի Ղուկասու Վանանդեցւոյ : Յամի Տեառն 1717. եւ Հայոց 1166. Ամստրդամ» : (Փոքրագիր, 320 էջ¹⁶¹) :

10. Շարակնոց, 1718, 720 էջ (Սիխըմի նկարներով), «տպեցեալ յԱմստէլօտամում քաղաքի¹⁶²» : Կեղծ տպագրութիւն մը . յիրաւի կատարուած է ի Կ. Պոլիս, Պէյողլուի դործատան մէջ¹⁶³ :

Վերոյիշեալ տպագրութիւններէն մին՝ Գանձ լեզուին արամեան, լատիներէն տառերով է . մէկը՝ Համառօտ քերականութիւն, օտար տպարանի մէջ իրագործուած . Երկու

¹⁶⁰ Զարբհանալեան, Հայկ. մատենագիտութիւն, 558. Լէօ, նոյն անդ, 446 (Հյց. պտմթ., գ. 484). Ղաղիկեան, Ա, 1664. Թէոդիկ, 168. Սարուխան, 123. Լեւոնեան, 125 :

¹⁶¹ Զարբհանալեան, նոյն անդ, 233. Լէօ, 446 (Հյց. պտմթ., գ. 484). Ղաղիկեան, Ա, 854—55. Թէոդիկ, 168. Սարուխան, 123. Լեւոնեան, 125. Մատենագիտական ցուցակ, 78 (Թ. 293) :

¹⁶² Զարբհանալեան, Հայկ. մատենագիտութիւն, 515, Մատենագիտական ցուցակ, 80 (Թ. 299) : Օրինակ Վենետիկոյ՝ գ. ա. 12. օրինակ Վիեննայի՝ լ. 87 :

¹⁶³ Հ. Մ. Դաւթեան, Տեղեկագիր, 1965, թ. 1, էջ 34—35 :

Շարակնոցները (1712 և 1718) կեղծ են, իսկ մնացեալ գիրքերն եւս բովանդակութեամբ ու գեղարուեստական ճաշակով՝ համեստ գործեր են, բացի Սաղմոսէն (1714) և Պարզատոմարէն (1714), որ յաջող ու վայելուչ արդիւնքներ կրնան նկատուիլ: Այստեղ կը փակուի Վանանդեցւոց տպագրական շուրջ երեսուն տարուան փայլուն գործունէութիւնը (1685—1717), որուընդհատումներով: Ղուկաս ազգասէր ու դրանուէր դպիրը չկարենալով Տպարանին նիւթական ծախսերուն տոկալ, սրտի անհուն կսկիծով կը հարկադրուի պարտատէրերուն թողուլ տառերն ու տպագրական գործիքները¹⁶⁴, զորս 1729 թուին Մխիթար Աբբահայր Յարութիւն անուն վաճառականի մը միջոցաւ կը դնէ սուրբ Ղաղարու վանուց համար¹⁶⁵:

Թովմաս Եպիսկոպոս տաղի մը մէջ կը խնդրէ հետեւեալլ.

«Աշխար եւ կոծ ինձ կարդացէք մեծակական. զի մերժեցայ յանձառ փառացն աներկեան»:

¹⁶⁴ Լէօ, 446. Թէոդիկ, 168. Սարուխան, Հոլլանդան եւ Հայերը, 123—26. Լեւոնեան, 125:

¹⁶⁵ Զարբհանալեան, Պտմք. հայկ. տպագրութեան, 159—60. Լէօ, 446—47. Թէոդիկ, 168. Սարուխան, 126—27. Մխիթար Տօնագիր (Վիեննա, 1949), 357. Դուրիէզ, Տեղեկագիր, 1963, թ. 2, էջ 92: Վանականներու անփութութեան հետեւանքով՝ Վանանդեան Տպարանի գիրերն ու գաղափարները կորստեան մատնուած են ժամանակի ընթացքին:

Ես աստ կ'աւարտեմ իմ համեստ ու-
սումնասիրութիւնը, եւ փոխանակ «աշխար
եւ կոծ» կարդալու, փառք ու պատիւ կ'ըն-
ծայեմ յիշատակին հայ տպագրութեան ան-
մոռանալի մշակներուն՝ թովմաս Վանան-
դեցւոյ եւ անոր դործակիցներուն :

ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹՔ

Ա.

Աղերսագիր թովմաս եպիսկոպոս Վանանդեցւոյ
առ թագուհին Աննա եւ վերջնոյս պատասխանը

Most Gracious Queen,

'TIS with unspeakable Joy, accompanied with awful Fear and Reverence, that I see my self in the Presence of Your most Serene and Gracious Majesty. Being Your most Sacred Majesty is by Your Name of four Letters a most Gracious Matron; By the four Crowns of four Kingdoms a most Potent Sovereign; By Your pious and Christian Virtues a most Illustrious Example; By Your vigilant and masculine Government a most Glorious Heroine; By Your excellent Command and willing Obedience paid thereto a most Happy Princess; By Your great Riches, and flourishing Forces, ample Glory, and the Virtue and Honour of Your Subjects, a most Blessed QUEEN.

I pray the Lord God, O most August Queen, that as He has blessed You hitherto with so great and happy Successes, He may

add yet greater and more desireable for the future, that Your Majesty's most Gracious Name may be in perpetual Honour amongst all Nations.

May the most merciful God grant Your Majesty, after this frail Life is ended, to live among the blessed Choir of the heavenly Host, and with the blessed Spirits to enjoy the Divine Presence and it's ineffable Glory to all Eternity. *Amen.*

I cast my self now at the Feet of Your Sacred Majesty, most humbly beseeching You to vouchsafe (for the healing of my Wounds) to assist me with Your Sacred and Royal Hand, and in my humble Person to honour my decay'd Nation of *Armenia*; that Your Majesty's most Gracious Name and Glorious Fame may even in *Armenia*, as far as Mount *Ararat*, be in perpetual Benediction. Which I wish from the Bottom of my Heart, beseeching the Almighty God to grant Your Majesty a long and prosperous Life, and do with the most profound Respect bow my self, being

Your Majesty's most humble and most devoted tho' unprofitable Servant,

THOMAS Arch-Bishop of *Sancta Cruz*
in *Gothan* in the *Greater Armenia*.

March 20th. 1707.

HER MAJESTY'S ANSWER.

I thank you for the Present of your Books. God prosper your Design, which I think highly commendable, and shall be ready as far as lies in my Power to second it.

Բ.

Ինքնակենսագրութիւն Թովմաս Վահանդեցոյ,
գրեալ ի Լոնդոն, 22 Մայիսի 1707

ABHINC quadraginta circiter annis ego
infra scriptus indignus servorum Christi
servus, bonarum artium sitibundus, cum
duobus aliis in Christo confratribus & in
Aramaea Ecclesia coolumnis Doctoribus con-
silium inivi, ut quisque nostrum pro viribus
suas porrigeret manus ad bonarum artium
studium in Majori *Armenia* promovendum &
stabiendum. Cum autem hocce institutum
sine librorum copia haudquaquam perfici
posset, ideo Oscanus Archiepiscopus *Sancti*
Sergii, unus ex meis confratribus, anno 1665
Amstelodamum est missus, qui Typographica
instrumenta confici curaret. Post annos quin-
que (mortuo tertio socio nostro) filium avun-
culi mei nomine *Matthaeum*, mecum assumens
& ad Archiepiscopum *Oscanum* tendere
volens, anno 1670 ex patria profectus, transivi
per Ottomaniam, & veni Halepum, ubi Archie-
piscopum *Oscanum* se *Amstelodamo Marsiliam* in *Gallia* contulisse audivi; quo &
ego directe navi appuli, ipsique Archiepiscopo
avunculi mei filium tradidi, ut in arte Typo-
thetica illum instrui curaret. Tunc perspecta
necessitate juvenes ex *Armenia* adducendi
qui in *Europa* disciplinis & bonis Artibus
imbuerentur, conventum est inter nos, me
debere in patriam juvenum accersendorum
causa reverti; & sic anno 1673 ab unico con-
fratre separatus per *Italiam*, *Austriam*, *Po-
loniam* & *Valachiam*, *Constantinopolin* per-
veni; denique in patriam, ubi, quantum potui,

vicinos notosque Ecclesiasticos, ut incepta nostra adjuvarent, impense hortabar, ostendens quantum exinde emolumentum Ecclesia nostra perciperet, & quanto facilius esset nobis prae ceteris Orientalibus fructus ex *Europa* virtutibus & disciplinis referta colligere. Cum autem ad rem tanti ponderis suscipiendam consentaneos non invenirem, neque quicquam proficerem (huic enim deerat potestas, illi voluntas, alteri literarum cognitione) iterum ad longinquum & molestum iter me praecinxi, una mecum assumens duos meos consanguineos juvenes, *Lucam* scilicet unius & *Michaelem* alterius fratris mei filios, cum quibus pedetentim ex *Armenia* anno 1679 sum egressus; & è *Shamachi* per mare *Caspium* transiens ivi *Hashtarchanum* usque, ut inde *Moscuam*, & sic in *Europam* venirem; sed cum ulterius hac via progredi non daretur permisso, *Hashtarchano* reversus in *Shamachi*, hinc per *Georgiam*, *Ottomaniam*, *Thraciam*, *Hungariam* & *Polonię* transiens usque *Viennam* perveni. Audivi hic mortem Reverendissimi Domini *Oscani* unici confratris mei & intimi amici; unde & maerore mortis confratris, & vastitate à me facti itineris, meaque proiecta aetate ac solitudine perculsus, attonitus mansi, quid agerem, quo ve me verterem nescius. Cum autem paululum respirasse, veni tandem *Venetias*, ibique curam fratruelium meorum *Armenis* mihi notis relinquens, ad avunculi mei filium *Marsiliam* perveni, ubi omnes res impressorias confusas, distractas, & sub aliorum dominium redactas vidi. Hinc *Matthaeum* mecum assumens veni *Lisbonam*, & eum centenariis aliquot coronatis munitum cum mandato comparandi nova instrumenta ad libros impri-

mendos necessaria *Amstelodamum* misi. Ibi ille post adventum tres characterum species viz. *Textum*, *Median* & *Bourgeois* (ut vocantur) confici curavit, cum omnibus ad prelum & perfectam Typographiam requisitis partibus. Ego interim *Lisbonae* in *Portugallia* mansi, expectans usque dum fratreles mei cursum studii, completerent. Tandem anno 1688 completo studii cursu *Lisbonam* ad me venerunt mei juvenes, quorum natu majorem *Lucam* nomine anno 1690 è *Portugallia* *Amstelodamum* misi, qui curam rei Typographicae haberet. Ast minor natu *Michael* tale iter suspicere renuens in *Hispania* voluit aliquot annos manere, artem Medicam discendi gratia. Tum ego post annos tres, iter ingressus versus *Corunnam*, transivi in *Angliam*; inde *Amstelodamum* in *Hollandia* anno circiter 1694 veni. Hic primo nonnulla perturbata & repugnantia à nostratis patienter sustinui. Interim eodem anno 1694 Mappam totius orbis terrarum literis & charactere *Armeno* in aeneis laminis insculpi curam habui; deinde typis & sumptibus meis libros numero tredecim edidi. Circa vero annum 1696 Deus novit quanta passus sim à falsis & invidis fratribus, qui dolose intendebant Typographica instrumenta vel à meis rapere manibus, sicut illi post mortem Reverendissimi *Oscani* in *Gallia* fecerunt, vel interrumpi & annihilari à me inceptum opus. Quadriennali spatio in Curia apud *Judices* me vexarunt, quo tempore plus detrimenti passus sum quam in tota vita, sive perditione temporis sive exhausto marsupio. Hinc primo incepi succumbere debito. Tandem post tanta damna, placito Arbitrorum, debui adhuc adversae parti dare trecentos libros com-

pactos & deauratos. Anno 1698 in *Armeniam* centenos aliquot libros mittere decrevi, quorum pretiis debitum meum solverem, & cum residuis libris & Typographicis instrumentis in patriam proficiscerer, ut post tot tantasque aerumnas in Christi vinea tandem cum quiete laborarem: sed proh dolor! libri nostri capti & perditi nunquam in *Armeniam* pervenerunt. Superveniente etiam hoc lamentabili bello, quod omnia consumit, sub tot calamitatibus exanimis fere succubui; adeo ut in hac proiecta, ne dicam semimorta aetate, necessitate coactus, anno 1706 26 die Nov. S. N. *Londinum* venerim, plurimos in mea *Typographia* meis sumptibus impressos libros mecum assumentis, ut hinc levamen aliquod oneris mei haberem. Hic primo Reverendissimos *Cantuarensem* & *Eboracensem* Archiepiscopos, *Londinensem* aliosque Episcopos visi, illis offrendo libros aliquot. Placuit etiam Serenissimae *Magnae Britanniae* Reginae ANNÆ viginti libros à me accipere. His omnibus statu meo cognito, 26 die Martii 1707 Reverendissimus Archiepiscopus *Eboracensis* curribus suis honorifice me duxit ad *Kensington*, & in praesentiam Serenissimae REGINÆ introduxit, ubi virtutes ejus & glorias cum faelici augurio aeternae vitae praedicavi, manusque illius osculatus sum; postea in domum suam adduxit, & in mensa laute & perhumaniter tractavit. Paucis inde diebus elapsis Clementissima & Gratiostissima REGINA me per manus ejusdem Archiepiscopi munere Regio honorari dignata est, cui ex animo aeternum Regnum appreco. Plures item Magnates & Domini, tum Ecclesiastici tum Seculares, signa benevolentiae & pietatis erga me exhibuerunt, quorum

omnium me astrictissimum profiteor
T H O M A S *Archiepiscopus Sanctae Crucis*
in Gocthan Perso-Armeniae.

Londini, Maii 22.

1707.

Թովմասու այս ինքնակենսագրութեան սկիզբը¹
«in Aramaea Ecclesia» խօսքը պէտք է հասկնալ
իր «in Armenae Ecclesia» կամ «in Ecclesia Ar-
menae» (= Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ մէջ) :

¶.

Յանձնաբարականք Յովհաննէս Իռքբըրնի և Հ.
Լոնդոնի

Anno 1706.

At Amsterdam, Nov. 1/12

I JOHN COCKBURN, D. D.
Minister of the English Episcopal Church
at Amsterdam, do hereby certify and declare,
that I have for some Years known the most
Reverend THOMAS WARDAPIET,
Abbot of the Order of St. Anthony, and Arch-
Bishop in Gocthan of Armenia, as also Lucas
Nurigian his Nephew. I have been present
when the said most Revd. Arch-Bishop did
officiate in the Chappel belonging to the Armenian Christians, and often have seen him receive the Honour and Acknowledgment of an Arch-Bishop from the Armenian Merchants in this place. I have had frequent Conversation both with the said most Revd. Arch-Bishop, and with Lucas Nurigian his Nephew, and I do verily believe them to be Persons of great Sincerity, Piety, and of a publick Spirit. They came hither to procure a Printing-press, and to get Types or Letters of the

Armenian Character for Printing Books in that Language, to promote Piety and Learning in their own Country, where Ignorance very much prevails thro' the want of useful Books. Accordingly the said Printing-press has been employed divers Years here in Printing fair Copies of the *New Testament*, *Tho. à Kempis of the Imitation of Christ*, *The Hymns and Prayers used in their Church*, and some other Books useful to Learning and Piety, all which I have seen. But as this Undertaking has been very chargeable to the Good Bishop, so the last and present Wars have been very inconvenient to him, as they have occasioned divers Losses and Disappointments, hindering his own Return to his Country, and the safe easy Conveyance of the above-mentioned Books thither. One Adventure of them was lost by the taking of the Ship in which 'twas, and he is afraid to adventure more till a good Peace, lest his whole design be marred and frustrated. By all which means this most Venerable Person is reduced to straits and difficulties, so that 'twould be piously and generously done in any to assist him, that his old Age may be supported, and that he may be able to carry on his charitable project.

A N D because these things are not much known, neither can be made known by themselves to the *English*, seeing they speak not the Language; I have judged my self obliged to attest the truth of the premisses, which I do by affixing my Name and Seal to this, written by my self the day and place as above.

J. COCKBURN, D. D.

L. S.

May 21. 1707.

Sir,

THE Armenian Arch-Bishop, who comes with this, has been in Holland for some time printing several useful Books for his Country and in his own Language. The Man has a very good Character from all places where he has been, as Mr. Cockburn can well inform. Therefore I would intreat You to procure him a suitable Respect and Civility from the University.

H. L O N D O N .

¶.

Եռարական յայտարարութիւն Թովմաս Եպիսկոպոսի 30 Հոկտեմբերի 1707 թուականաւ¹⁶⁶

Hodie XXXo. die mensis Octobris,
anno MDCCV,

Comparebat coram me Henrico de Wilde, Notario Publico civitatis Amstelodamensis immatriculato, Reverendissimus Dominus THOMAS WARDAPIET, Archiepiscopus Sanctae Crucis in Goetan Perso-Armeniae, qui coram me contestatus est, & dixit se abhinc decem annos, ab anno scilicet 1695, hic in hac urbe commoratum esse: & interea temporis in utilitatem & commodum populi sui concinnavisse prelum; cum omnibus aliis

¹⁶⁶ Տես տետրակն Օքսֆորդի Բողլեյան Մատենադարանի. Ա. Սարուխան, Հոլլանդան եւ Հայերը, էջ 106—109. J. Vannérus, «Note sur une imprimerie arménienne établie à Amsterdam en 1695», pp. 311—13; Archives de l'Etat à Anvers, fonds de l'Évêché, liasse no. 450⁴, folios 12—13.

necessariis instrumentis Typographicis ad libros, & tabulas Geographicas in Armena lingua imprimendas: in qua Typographia, ex quo illam erexit, etiam suis sumptibus impressisse, vel imprimi jussisse, sequentes libros & Mappas Geographicas. Primo anno 1695. *Picturam totius orbis terrarum*, in majori forma aeneis laminis incisam per Adrianum & Petrum Damianum Schoonebeeck fratres. In eodem anno *Historiam originis progressus, & indolis nationis Armenae*, Auctore Moyse Grammatico Armeno, in Octavo. Anno 1696. Librum nominatum *Introductio ad Mappam*, per Lucam Gregorii fratrelem è lingua Latina in Armenam translatum, in Octavo. Eodem anno Librum de *Imitatione Christi Thomae à Kempis*, ab eodem Luca elaboratum, in Duodecimo. Anno 1697. *Kalendarium perpetuum*, ab eodem Luca elaboratum, in Duodecimo. Item, Librum nominatum *Thesaurus Mercatorum*, ab eodem supradicto, in Octavo. Anno 1698. *Novum Testamentum*, figuris aeneis ornatum, & cum necessariis declarationibus ab eodem Luca auctum, in Duodecimo. Anno 1699. Librum intitulatum *Janua aurea pro juventute Armenâ*, per Lucam Gregorii compositum, in Octavo. Item, Librum *Quotidianarum preicationum pro Armenis*, ab eodem Luca elaboratum, in Octavo. Anno 1702. Librum *Musicalium cantionum Ecclesiae Armenae*, in Duodecimo. Item, Librum de *Meteorologia*, per Lucam Gregorii, in Octavo. Anno 1704. Libellum de *definitionibus Theologicarum rerum*, in Octavo. Anno 1705. *Breviarium vel Horologia Ecclesiae Armenae*, in Octavo. Item, Librum intitulatum *Manuductio ad Coelum*, translatum è Latina in

linguam Armenam à Wardano Archiepiscopo Armenorum, qui sunt in Polonia, in Octavo. Hos omnes Libros, & Geographicas mappas cum omnibus instrumentis Typographicis, praedictus Reverendissimus Dominus T H O - M A S W A R D A P I E T, qui coram me comparuit, declaravit se amoris studio & necessitatis commodo suae nationis, suis sumptibus curasse, & expressisse; praeter Libros illos, qui aliorum sumptibus in sua Typographia sunt expressi. Demum declaravit dictus Archiepiscopus coram me, se velle cum omnibus instrumentis Typographicis, & Libris ac Typographis Consanguineis, ad optatos patrios Lares redire ad illuminandos illos misellos Christianos, qui in tenebris & sub jugo tyranico jacent. De quibus declarationibus supra tactus Archiepiscopus exhibuit mihi Notario, & testibus subsignatis, duas authenticas commendatitias, quae de Typographia & zelo Christiano hujus Archiepiscopi attestantur: scilicet Clementissimi Leopoldi, superatae mortali-tatis piae memoriae Imperatoris, ad diem 5. Septembris Anno 1697. Viennae, & Augusti Hermanni Frankii Professoris in Universitate Hallensi apud Magdeburgum. Harum omnium rerum ut constaret veritas, praedictus Archiepiscopus fidem nostram & publicum instrumentum in hunc finem postulavit. Actum Amstelodami, praesentibus Michaele le Blon, & Cornelio van Born, ut testibus requisitis.

L. S.

Quod attestor rogatus

H. D. WILDE

Notarius Publicus.

Nos Consules & Rectores Civitatis Amstelodamensis notum facimus, universis & singulis quorum interest, *Henricum de Wilde*, qui praecedens instrumentum subsignavit, esse Notarium Publicum & Immatriculatum dictae civitatis, cujus Instrumenta publica pro authenticis habentur, quibusque talis adhibetur fides, qualis Instrumentis à Notario Publico confectis de jure competit. In quorum fidem praesentibus hisce nostrae solitum civitatis ad causas sigillum impressimus die 9. Novembris 1705.

H. Br. LESTEVENON
à secretis.

L. S. Civitatis
Amstelodamensis.

b.

Ծրագիր թովմաս Եղիսկոսոսի ի մասին բարձրագոյն ուսումնարանի մը հաստատման ¹⁶⁷

SERENISSIMI, ILLUSTRISIMI, REVERENDISSIMI, & spectabiles Domini Principes, tam Spirituales, quam Saeculares, Duces, Marchiones, Comites, Barones, Praesides, Vice-Domini, Urbium, Civitatum, Oppidorum, ac Communitatum Rectores, Magistratus, Consules, nec non Portuum, & Passuum quorimvis Custodes, & omnes cujuscunque Status, Gradus, Ordinis, Conditionis, Dignitatis, & Praeeminentiae Domini.

¹⁶⁷ Archives de l'Etat à Anvers, fonds de l'Évêché, liasse No. 450⁴, fol. 11; Vannérus, ibid., pp. 313—14. Հմմա. Ապրուխան, Բելգիա եւ Հայկալ, էջ 145—47:

Cum sacrae litterae omnibus omnino Christifidelibus piam, & salutarem Charitatem impense commendent; aequitati consentaneum est, ut harum infrascripto exhibitori benignè, & charitativè aures praebere dignemini.

Ab Adolescentiâ meâ ad hanc usque ingravescerent aetatem in meâ Dioecesi Collegium utriusque Litteraturae Latino-Armeno idiomate stabiliendi Animus mihi fuit semper: Quâ de causa tres è meis Consanguineis juvenex ex Perso-Armeniâ in Europam adduxi; ut duo in bonis Studiis, & Moribus instruerentur; tertius verò Artem imprimendi libros disceret: Cum haudquaquam Collegium sine Copiâ librorum consistere possit. Deo dante, fortunâque duce, cum omnes tres fuerint (ad posse) in culmine perfectionis artium, quas jam diù affectaveram, profectus sum cum illis Amstelredamim, in omni industriâ famosam Civitatem, ut ibi omnia ad typum necessaria instrumenta Confici curarem, indeque cum nostrâ completâ Typographiâ, nostrisque juvenibus ad optatos Patrios lares tenderem, ad illuminandos illos Misellos Christianos, qui in taenebris, & sub tyrannico jugo jacent.

Sed quid possum, vel potui hactenus sine piis auxiliis vestris? nihil omnino: juxta illud Divini verbi; Sine me nihil potestis facere, Joh. 15. 5. Praestate nobis (enixè supplico) temporalia, ut aeterna ab aeterno bono recipiatis: omni ope, verbo, & opere Charitativo intentionem meam praeattactam promovere pro viribus non gravari cordicitus peto. Recipite me in Ecclesiâ Christi, saltem ut pedes in corpore, I. Corin. 12. 15. Vermis enim ego sum, & non homo Psal. 21. 7. De hoc salutari meo conatu praeter multorum prae-

eminentium testimonia, habeo Authentica Sacrae Caesareae Majestatis: item libellos, & Attestationes de meâ Nobili Antiquâ, imò Regiâ Prosapiâ, ut illas visuris, lecturis, legique audituris patebit.

D. V.

Indignus Servus Thomas Vardapiet,
Abbas Ordinis Sancti Antonii,
Archiepiscopus Sanctae Crucis
in Gochtan, Perso-Armeniae.

9.

Յանձնաբարական Հայոց եւ Հնդկաց պաշտպան
Կարդինալի¹⁶⁸

ALDERANUS EPISCOPUS TUSCULANUS S.R.E. CARDINALIS CYBO ARMENORUM INDORUMQUE PROTECTOR,

Dilecto nobis in Christo F.P.N. Thomae Episcopo S. Crucis in Armenia peregrino Armeno ex urbe quo se ad limina apostolorum visitanda contulerat proficiscenti, has nostras litteras dedimus quibus illum omnibus Archiepiscopis, Episcopis ceterisque Christi fidelibus diligenter in domino commendamus, petimusque ab eis ut eum benigne excipient, itinerum eius securitati caveant ac omnibus christiane charitatis officiis prosequantur, quod, et illorum pietate maxime dignum erit, et nobis longe gratissimum.

¹⁶⁸ Archives de l'Etat à Anvers, fonds de l'Évêché, liasse No 450⁴, fol. 8 (No IV); Vannerus, ibid., p. 309 (IV). Հմատ. Սարուխան, Բելգիա եւ Հայերը, էջ 140—41 :

Datum Romae ubi nulla est pestis aut contagiosi alicuius morbi suspicio die nona Julii 1682,

was onderteekent A. Cardinalis Cybo protector ende besegelt met sijne voorseide eminentie segele in rooden aule daer opgedruckt.

↳

Յանձնաբարական Բրիւքսէլի Հայրապետական
Նուիրակին ¹⁶⁹

JULIUS PIAZZA ABBAS SANCTI GEORGII IN BELGIO AC BURGUNDIAE comitatu cum facultatibus nuncii apostolicus internuncius etc. presentibus testamur ex litteris Romae datis die 21 octobris 1681 et nobis ostensis constare Reverendum Dominum Thomam Vardabiet de Vanant esse talem qualem se nominat Episcopum monasterii Sancti Crucis in Armenia qua propter cum per varias regiones tot terrarum spatia dimensiis in hasce oras appulerit, omnes quibus hae litterae exhibebuntur animicus hortamur et rogamus ut pro eius charactere, pietate et dignitate humaniter eum ac reverenter excipient ac prosequantur de famoso nomine ecclesiarum orientalium egregie merituri et optimum praesulem nostrumque sibi animum arctissime devineturi.

Datum Bruxellis 27 octobris 1693,

was onderteekent J. Piazza abbas sancti Georgii, onderstondt de mandato Illustrissimi ac Reverendissimi Domini M. A. Pigliarch ende besegelt metten voorseiden segele van sijne voor-

¹⁶⁹ Պետական Դիւանք Անվերսի (Անտվերպէն), նոյն անդ, թիւ Ե. Վաններիւս, էջ 309—10 (Ե). Սարուխան, նոյն անդ, էջ 141:

seide doorluchtighste hooghweerdigheyt in rooden aule daer oppe gedruckt.

Ը, Թ, Փ եւ ԺԱ.

Նկարագրութիւն յանձնաբարականաց Ը—ԺԱ. ¹⁷⁰

(Noch onderstondt) Tenore presentium concedimus facultatem supra nominato Reverendissimo Domino Episcopo celebrandi missam in sua lingua in hac diocesi nostra quam diu hic remanebit, datum Bruxellis die 28 octobris 1693,

was onderteeckent H. G. A. M., onderstondt: de mandato Illustrissimi ac Reverendissimi Domini Archiepiscopi Mechliniensis,

was onderteeckent Jac. Ottaert, secretarius, op den rugge stondt: Tenore presentium concessa est facultas retro nominato Reverendissimo Domino Episcopo celebrandi missam in sua lingua in diocesi nostra Antverpiensis quam die hic remanebit, datum Antverpiae 14 novembris 1693, was onderteeckent Ferdinandus episcopus Antverpiensis, onderstondt: de mandato Illustrissimi ac Reverendissimi Domini Episcopi Antverpiensis, was onderteeckent: M. van Marcke secretarius, nederwaerts stondt: Reverendissimus et Celsissimus Princeps ac Dominus Dominus Judo-cus Edmondus Episcopus Hildesheimensis Sacri Romani Imperii Princeps Dominus noster clementissimus, vigore huius Reverendissimo Domino Episcopo retro nominato

¹⁷⁰ Պետական Դիւանք Անվերսի, ԹՂ. 8—9. Վան-ներիւս, էջ 309—10. Սարուխան, էջ 142: Ասոնք առանձին յանձնաբարականք չեն, այլ յարակցեալ նախորդ վկայաթուղթին:

facultatem impertitur missam in genuina sua lingua, in hac civitate et dioecesi, quamdiu hic commorabitur, sine ullo impedimento celebrandi. Datum Hildesii, die 5 a Junii anno 1695, was onderteekent: Judocus Edmondus. Onder stondt: Ex speciali mandato Reverendissimi Celsissimi, onderteekent: J. C. Roosenthal, op de ander sijde van den rugge stont: Illustrissimus ac Reverendissimus Dominis Episcopus Gandavensis concedit retroscripto Illustrissimo ac Reverendissimo Archiepiscopo Gochtanensi in Armenia maiori facultatem celebrandi missam in hac dioecesi in lingua armenica quamdiu hic morabitur. Datum Gandavi in palatio episcopali hac la augustii 1699; was onderteekent: P. E. Episcopus Gandavensis; onder stondt: de mandato Illustrissimi ac Reverendissimi Domini Episcopi proenominati, was onderteekent: Figers, secretarius.

ԺԲ.

Յանձնաբարական Եպիսկոպոսին Վիեննայի ¹⁷¹

REVERENDISSIMI AC CELSISSIMI
SACRI ROMANI IMPERII PRINCIPIS
ac D. D. Ernesti Episcopi Viennensis ex
comitibus Trautsohn in Falckenstein etc. in
spiritualibus vicarius generalis et officialis
nos Joannes Baptista Mayr S. S. theologiae
doctor, Sacrae Cesareae Majestatis Con-
siliarius, Decanus Kurenbergensis Cathedralis
Ecclesiae Viennensis praepositus.

¹⁷¹ Պետական Դիւանք Անվերսի, Թղ. 10
(Թիւ է). Վաններիւ, էջ 310 (է). Սարուխան, էջ
142—143:

Universis et singulis tenore presentium notum testaumque facimus Reverendissimum Dominum Vardapiet de Wanand abbatem Sanctae Crucis et Archiepiscopum Gogtanensem in Armenia maiori hic Viennae in Austria per medium circiter annum versatum esse et de licentia nostra sacra legisse, seque in moribus statui suo condignus talem gessisse, nec in eum umquam inquisitum aut illum excommunicationis suspensionis vel alio quovis vinculo innodatum fuisse, ut proinde vitae, morumque integritatis suae erga optimo hoc testimonio perdignus sit judicatus in cuius rei fidem has ei propria, et notarii episcopalis subscriptione, et officio sigillo munitas dare voluimus ex curai episcopali Viennensi, die decimo quarto mensis augusti anno millesimo sexcentesimo nonagesimo septimo.

Was geparapheert Joannes Baptista Mair qui supra, ende was onderteekent: Melchior Scheibelaus consistorialis et notarius Episcopalis, ende besegelt metten voorseiden biscoppelijcke segele in rooden aule daer onder opgedrukt.

ԺԳ.

Յանձնաբարական Լէոպոլդ Կայսեր

Անտվերպէնի արքայական նոտար Jacques Boeye 1708 թուի Սեպտեմբերին երր կը պատրաստէ վախճանեալ թովմաս Եպիսկոպոսի կահացուցակը, կը հաստատէ թէ անոր ստացուածոց մէջ կար 5 Սեպտ. 1697 թուականաւ «լատիներէն գրեալ յանձնաբարագրի մը մագաղաթեայ բնագիրը» («eenen originelen percquementen geschreven int' latijn recommandatie-

brief»¹⁷²) : Դժբախտաբար սոյն թանկարժէք նամակը կորուսեալ է եւ հակառակ Պետական Դիւանատան տնօրէն Դր. Ա. Բուսսի հետազօտութեան՝ կարելի չեղաւ զայն գլունել : Ապարդիւն անցան նոյնպէս պրոլտումներս Վիեննայի Պալատան եւ Պետական Դիւանատան մէջ : Սարուխան կը դրէ . «Թոմաս Վիեննայում ստանում է ջերմ յանձնարարական նոյն ինքն Աւստրիոյ կայսր Լէոպոլդից , 1697 Սեպտ . 5 թուով , մաղաղաթի վրայ դրուած եւ կայսերական կնիքով , որտեղ կայսրը գովում է հայ Եպիսկոպոսի քրիստոնէական եռանդը¹⁷³» : Յարմարեցուած սոյն տողերէն ընթերցողը այն սխալ տպաւորութիւնը կ'առնու թէ Սարուխան տեսած է Լէոպոլդ Կայսեր յանձնարարականը . մինչդեռ յիրաւի նա տեղեկատուաղբիւր ունեցած է միայն թովմասու թրթոց նոտարական նկարագրութիւնը եւ Վաններիսի յօդուածը : 1906 թուին (Սարուխանից 10—11 տարի առաջ) երբ Վաններիւս Վանանդեցւոց նուիրեալ ուսումնասիրութիւնը կը մշակէր՝ ի ձեռին չունէր կայսերական նամակը , այլ միայն կը նշէր նոտարական վերլուծութիւնը՝ հետեւեալ տողերով . —

«5 septembre 1697, à Vienne. — L'empereur Léopold donne au défunt des lettres de recommandation.

¹⁷² Պետական Դիւանք Անվերսի , Թղ. 6 , Եւ առաջ փաստաթուղթ 12ր :

¹⁷³ Սարուխան , էջ 143 :

Analyse, par le notaire Boeye, d'après l'original en latin, sur parchemin, avec le scel impérial.»¹⁷⁴

ԺԴ.

Թովմաս Եպիսկոպոս Բոլլանդեան Հարց մօտ

1699 թուին թովմա Վանանդեցի գըտնուած է Անտվերպէն եւ տեսակցելով Բոլլանդեաններու հետ՝ տեղեկութիւններ հազորդած «10,000 խաչեցեալներ»ու առասպելական վկայաբանութեան մասին։ Բիւր խաչեցելոց պատմութիւնը, որ լատինական ծագում ունի, Խաչակրաց շրջանին՝ ԺԲ—ԺԳ. դարերուն փոխանցեալ է Հայոց։ Վանանդեցի վկայած է թէ «այս առասպելը դեռ դոյութիւն ունի այնտեղ (իմա Հայաստան), տգէտ ժողովրդեան մէջ»։ Աստ կը պիտառեմ *Acta Sanctorum* համապատասխան հատածը¹⁷⁵։

«Haec et his absurdiora alia, cum sine scrupulo receperint Synaxariorum compilatores; non debemus existimare eos à decem millibus Crucifixorum abstinuisse, propter Actorum fabulositatem; sed ideo tantum, quia nullam ipsorum habuerunt notitiam; proinde credi debet apud Latinos nata, apud quos solos fuit cognita ejusmodi narratio qui Latini hauc seculo XII et XIII Armenis

¹⁷⁴ Վաններիւս, էջ 310։

¹⁷⁵ *Acta Sanctorum Iunii*, Antverpen, iv, 1707, p. 176. Հմմտ. Սարուխան, նոյն անդ, էջ 143 եւ 156—57։

Christianis communicaverint occasione sacrorum in Syria bellorum ad Romanae Ecclesiae unionem adjunctis, quibus omni fere litteratura destitutis, eandem nunc decantatissimam esse asseruit nobis quidam eorum Archiepiscopus anno MDCIC Antverpiam excurrens: ita nos existimare facit Clemens Galanus: qui paene ab adolescentia versatus in missione Apostolica apud Armenos, linguarumque Orientalium Turcicae, Ibericae, Colchicae, et Armenicae scientiâ imbutus, gentis Armenae historiam Ecclesiasticam, ex ejus codicibus undecumque quaesitis, multorum annorum studio conatus est excerpere» etc.

ԺԵ.

Յանձնաբարական Մալինի արքեպիսկոպոս եւ ԲԵԼ-
ԳԻՐ ԵԼԵՂԵցապետ Հումբերտուս Գիյոմի

HUMBERTUS GUILLIELMUS A PRECIPIANO, Dei et apostolice sedis gratia Archiepiscopus Mechliniensis, primas Belgii, ad exercitus regios delegatus apostolicus, suae majestati a consilio status etca.

Omnibus has visuris salutem in Domino. Quandoquidem pietatis et charitatis officia illis potissimum impendatur, quos posuit Spiritus Sanctus regere ecclesiam Dei, jure sane merito Reverendissimum Dominum Thomam Vardapiet de Wanand, natione armenum, ordinis Sancti Anthonii abbatis Dei Gratiae et Matris Ecclesiae Archiepiscopum Goghtanensem monasterii Sanctae Crucis in majori Armenia hygamenum sive prepositum abbatem, genere et stirpe regia oriundum et cum romana Ecclesia sedeque apostolica commu-

nionem habentem, juxta Eminentissimi Cardinalis Cardinale Carpinii ad Illustrissimum ac Reverendissimum Dominum Julium Piazza Belgii internuntium litteras omnium Christi fidelium charitati enixe in Domino commendamus, ut illi ad quos forte deflectet favorem et auxilium imploraturus praedicto Reverendissimo Domino succurrere non graventur, qui vitam suam ut religio illibata inter hostes Christiani nominis persistat, vineaque dominica rite ex collatur mille mortis periculis ut per dioecesim nostram quamdiu hic haeserit, missam celebrare possit juxta ritum ecclesiae suae.

Datum Bruxellis 7a Julii 1699, was onder-teeckent: H. G. Archiepiscopus Mechliniensis; onder stondt: de mandato Illustrissimi ac Reverendissimi Domini Archiepiscopi praefati. Onder-teeckent: J. D. van den Kerckhoven secretarius, ende besegelt met den segele van sijne voorseide doorlughtighste hooghweerdigheyt in rooden aule daer oppe gedruckt ¹⁷⁶.

ঠৃ.

Յանձնաբարական ԲԵՆԵԳԻԿՈՏԵԱՆ Կարդի ԲՆԴՀԱ-
ՆՈՐ ՄԵծաւորին

1702ին Պարիսի մէջ Թովմա Եղիոկոսլոս
իւր զործոց յաջողութեան համար յանձնա-
բարական մը կը ստանայ ԲԵՆԵԳԻԿՈՏԵԱՆ
կարդի ԲՆԴՀ. ՄԵծաւոր՝ Հայր Կղաւղիոս

¹⁷⁶ Պետական Դիւանք Անվերսի, Թղ. 10 (Թիւ
2). Սարուիսան, էջ 143—44. Վաններիս, էջ
311 (Թ):

Բուաստարդէ, լատիներէն դրեալ եւ
ՅՄարտի 1702 թուականաւ¹⁷⁷։ Այժմ կը մնայ
միայն փաստաթուղթիս նոտարական նկա-
րագրութիւնը, զոր օդտագործած է Վաննե-
րիւս¹⁷⁸։ Սարուխան կ'ըսէ. «Նրա թղթերի
մէջ դտնում ենք մի ջերմ յանձնարարական
1702 Մարտ 3 թուով, Պարիսում, Բենեղիկ-
տեան կրօնաւորական կարգի ընդհանուր
մեծաւորից տրուած»¹⁷⁹։ Դժբախտաբար Վա-
նանդեցու թղթերի մէջ չենք դտնում «ջերմ
յանձնարարական»ը, եւ Սարուխան՝ որ իր
տեղեկութիւնը քաղեալ է արքայական նո-
տարին նկարագրութենէն եւ կամ առաւել
հաւանաբար Վաններիւսի յօդուածէն, պար-
զապէս երեւակայութեամբ է որ դրած է
Բենեղիկտեան ընդհանուր Մեծաւորի յանձ-
նարարականի դոյութեան եւ ջերմութեան(!)
մասին :

ԺԷ.

Աննա Թագուհւոյն շնորհած անցագիրը

Համաձայն արքայական նոտար Jacques
Boeyer պատրաստած կահացուցակին¹⁸⁰,
8 Յունիս 1707 թուին Անգղիոյ Աննա Թագու-
հին «մագաղաթի վրայ լատիներէն լեզուով

¹⁷⁷ Պետական Դիւանք Անվերսի, Թղ. 5 (Թիւ Ը) եւ աստ փաստաթուղթ 18ր:

¹⁷⁸ Վաններիւս, էջ 311 (Թ. 10):

¹⁷⁹ Սարուխան, էջ 144 (Թ. 9):

¹⁸⁰ Պետական Դիւանք Անվերսի, Թղ. 6 (Թիւ Թ),
եւ աստ փաստաթուղթ ԺԼր:

զրեալ անցագիր մը» շնորհած է Թովմաս Եպս. Վանանդեցւոյն։ Դժբախտաբար սոյն հետաքրքրական վկայաթուղթը եւս կորուսեալ է, եւ հակառակ հետազօտութեանս՝ չկարողացայ յայտնաբերել¹⁸¹։ Անտվերպէնի Պետական Դիւանատան տնօրէն Դր. Ա. Բուսս իւր 2 Ապրիլի 1966 թուակիր նամակաւ ինձ տեղեկացուց թէ «Այս փաստաթուղթերը (իմա Լէոպոլդ Կայսեր եւ Աննա Թագուհւոյն) չեն նշեալ մեր կահացուցակներուն (հին եւ նոր) մէջ, եւ չեն պահուած ընդ մաղաղաթեայ փաստաթղթոց, որոնք՝ ինչպէս դուք ճշդիւ կռահած էք, անջատօրէն կը պահուին»։ Բայ երեւոյթին Աւստրիոյ կայսեր եւ Անդղիոյ Թագուհւոյն յանձնարարականները վաղուց կորուսեալ են, քանի չեն յիշատակուած Անտվերպէնի Դիւանատան արձանագրութեանց մէջ։ Կամ առաւել հաւանականօրէն արքայական նոտարի նկարագրութենէն ետք, Յովհաննէս Գասպար եւ Պետրոս Ալվարէղ իրենց հետ տարած են Թովմասու իրերը¹⁸²։

¹⁸¹ Վաններիւս (էջ 310, թիւ 2) եւ Սարուխտն (էջ 145, թիւ 11) եւս չեն տեսած Աննա Թագուհւոյն շնորհած անցագիրը։

¹⁸² Հմմտ. Սարուխտն, էջ 147—48. «Բայ այնմ Անվերսի Մայր Եկեղեցու եպիսկոպոսական Տեղապահ 22 Աւոլումբեր 1708 թուականով այդպիսի մի վկայական ստանալով՝ Յովհ. Գասպար եւ Պետրոս Ալվարէղ մեկնել են իրենց երկիրն եւ իրենց հետ անշուշտ տարել Թովմասի լուլոր իրեղէններն, որովհետեւ դրանց հետքը չէ մնացել Անվերսում»։

ԺՂ (= ԺՂԱ) .

*Մահուան վկայագիր թովմաս Եղիսկոպոսի*¹⁸³

Vicarii generales episcopatus Antverpiensis vacantis etc. omnibus has visuris salutem in Domino: notum facimus et attestamur quod die 13 Julii anni 1708 ad urbem hanc Antverpiensem venerit illustrissimus ac reverendissimus Dominus Thomas Vardapet Archiepiscopus Sanctae Crucis in Gochtan Abbas Sancti Ordinis Sancti Anthonii Perso-Armeniae, hic vir confectae aetatis in Armeniam iter prosequi cupiens praepeditus infirmitate eaque continuo invalesceente tandem Ecclesiae Catholicae Romanae sacramentis rite munitus hic pie obdormivit in Domino, die nempe 8va Septembris eiusdem anni et quiescit in choro eccelsiae nostrae cathedralis ante summum altare in sepulchro cuius inscriptio est in verbis ut sequitur: *Monumentum Huiguini Hyberni Archiepiscopi Thuamensis post cuius obitum ministri ejus Joannes Gasparis et Petrus Alvarez hinc in regionem suam redire meditantes humiliter nobis supplicarunt sibi concedi litteras commendatitias quorum desiderio libenter annuentes testamur dictos supplicantes a tempore quo hic degerunt, sese, ut honestos viros decet gessisse et religionis nostrae catholicae munia exercuisse proinde eosdem uti tales omnibus quorum opera ac favore indiguerint in Domino commendamus.* Datum Antverpiae in vicariatu nostro die 22 Septembris 1708.

¹⁸³ Պետական Դիւանք Անվերսի, Թղ. 19: Առն վկայագրի սխալազարդ մէկ ընդօրինակութիւնը հրատարակած է Սարուխան, էջ 148—49 (էջ 149—50՝ Հայերէն թարգմանութիւնը):

De Mandato Admodum RR. ac Amplissimorum Dominorum Vicariorum Generalium praefatorum.¹⁸⁴

ԺՂ.թ.

Կահացուցակ Հոլլանդերէն լեզուու թովմաս ՎանանդԵցւոյ¹⁸⁵

INVENTARIS ende Beschrijvinghe van de pampieren achtergelaeten ende bevonden in den geestelijcken kelder van het Capittel Cathedrael tot Antwerpen competerende den hooghweerdighsten heere Thomas Vardapiet, abt van d'ordre van den heyligen Anthonius ende Aertsbisschop van t'heylich Cruys in de provincie van Gochtan in het Persiaens Armenien den welcken alhier binnen Antwerpen gearriveert is opden derthienden Julii duysent sevenhondert acht qualyck te passe wesende ende door ordre ende ten coste van het vicariaet deses vacerende Bisdoms met sijne twee knechten oft assistenten gaen logeren bij den eerweerdighen heere Nicolaus Ferlatiau pristere ende directeur van den voorseiden capittels huijs ende kelder alwaer sijne hooghweerdigheit naer dien voorsien

¹⁸⁴ Ստորագրութեան երկու սողերը Սարուխանը ընթերցեալ է այսպէս. «Demandato adm. RR. ac Ampliss: Dnorum Vivariorum Gnolum praefotorum»(?) : Բնագրում վերջին բառը յստակօրէն կը կարդացուի «praefotorum», սակայն թերեւս պէտք է իմանալ իրը «praefectorum» :

¹⁸⁵ Պետական Դիւանք Անվերսի (Հաւաքածոյ Եպիսկոպոսարանի, թղթածրար թիւ 450⁴), թղ. 1—7: Կահացրոյս ամփոփումը տես առ Վաններիւս, էջ 300—301 (առանձնատիպ՝ 2—3) եւ Սարուխան, էջ 135—38:

geweest sijnde met de heilige sacramenten van de Heilige Apostolicque Roomsche Kercke opden 8sten September daer naer van den voorseiden jaere XVIIhonderd acht ontrent seven uren s'avonts inden Heere is comen te overlijden, ende den thienden der selver maent door het voorseid vicariaet begraeven in de hooghe Choor van de Cathedraele kercke van Onse Lieve Vrouwe alhier onder eenen sarck liggende voor den voet van den hoogen autaer waer onder noch begraeven licht eenen anderen Aertsbisschop waer van het opschrift luyt aldus

D.O.M.

MONUMENTUM. HUGUINI HIBERNI.

ARCHIEPISCOPI THUAMENSIS. OBIIT.

NONIS AUGUSTI. M.D.X.C.

de redenen waeromme den hoochweerdighsten heere overledene in desen alhier in Europa is comen gereyst, sijn geweest om op te rechten eene druckerije in de Armeniaensche taele ende letter om daer mede te trekken naer sijn vaderlant om aldaer te verlichten de elendighe christenen gelijck hij heeft uutgedruckt ende te kennen gegeven bij seker gedruckt memoriael hier achter ingebonden, daer van de uutwerckinghe compt te bleycken bij seker gedruckt memoriael hier achter ingebonden daer van de originele acte van verclaeren van Henricus de Wilde notaris binnen Amsterdam residerende in date dertigh October XVIIhonderd vijff met d'acte van legaliteyt daer onder staende alhier gesien, hier naer oock geregistreert welcke beschrijvinghe door mij ondergeschreven notaris alhier residerende wort gedaen ten versoecke van de seer eer-

weerdighe heeren vicaressengenerael des vacerende Bisdoms deser voorschreve stadt ten overstaen van den eerweerdighen heere Deodatus van der Stegen ceremoniemeester van de voorseide Cathedraele kercke alhier als daertoe bij het voorseid vicariaet gecommitteert ende is als volcht:

In den eersten bevonden eene bulle in d'Armenische taele van des voorseid hoochweerdighsten heere Aertsbisschoppelijcke consacratie door sijne Eminentie Jacobus patriarch van Groot Armenien in date 28 Meert 1660 soo Joannes Jaspers ende Peeter Aelbrechts ons verclaerden alhier in dorso gequotedeert n^o. I⁰.

Item eenen brieve in de voorseide taele van permissie aenden voorseiden hoochweerdighsten overleden verleent door den voorseiden patriarch Jacobus van allen de landen te mogen passeren ende repasseren met recommandatien aan alle potentaten soo geestelijcke als weirelijcke ende meer andere gequalificeerde personen in date 10 Junii 1672 volgens verclaeren als vooren in dorso gequotedeert n^o. II⁰.

Item alnoch eene andere permissie aenden hooghweerdighsten heere overleden verleent door den voorseiden patriarch Jacobus in de voorseide taele in date 25 Octobris 1671 volgens verclaeren als vooren in dorso gequotedeert n^o. III⁰.

Item eene gedrukte bulle int latijn van recommandatie aan den selven overledenen verleent door sijne Eminentie den Cardinael Cybo als protector van Armeniëن ende Indië van date 9 Julii 1682 waer van hier naer copije volcht ende geregistreert in dorso gequotedeert n^o. IIII⁰.

Item eene certificatie van den doorluchstighsten Eerweerdighsten heere Julius Piazza abt van Sint-Joris in qualiteit van internuntius apostolicus cum facultatibus nuncii in Nederlandt ende graeffschap van Bourgondien daer bij den selven verclaert aan hem gebleken te sijn uut brieven die hij uut Roomen hadde ontfanghen van dato 21 Octobris 1681 dat den heere overledene in desen was dusdanighen gelijck hij hem sigh noemde te sijne Bisschop van het clooster der Heyligh Cruys in Groot Armenien sijnde deselve certificatie in Brusselen gedateert 27 October 1693 waer onder staet eene permisie van den hooghweerdighsten heere Aertsbisschop van Mechelen daer bij aan den overledenen permitteert messe te lesen in sijne taele soo lange hij in desselfs Aertsbisdoms soude blijven in date 18 October 1693 onderteekent Jac. Ottaert secretaris ende in dorssso van de selve staen alnoch diergelijke permissien aan den heere overledenen verleent door den hooghweerdighsten heere Ferdinandus Bisschop van Antwerpen onderteekent Ferdinandus episcopus Antverpiensis, item door sijne hooghweerdigheyt Judocus Edmondus Episcopus Hildesheimensis Sacri Romani Imperii Princeps etca. de date 5 Junii 1695 ende van den hooghweerdighsten heere Bisschop van Gent van dato 1a Augustii 1699 waervan hier naer insgelijcx copije staet in dorso gequoteert n^o. V^o.

Item alnoch eenen originelen geschreven ende besegelden brieve van recommandatie aan den heere afflijvighen verleent bij sijne hooghweerdigheyt den heere Aertsbisschop van Mechelen van date 7 Julii 1699 daer bij denheere bisschop verclaert dat den heere

afflijvighen is voortsgecomen uut conincklijcken stam ende dat hij gemeynscap was hebbende met de Heyliche Roomsche Apostolique Kercke volgens de brieven van sijne Eminentie den heere Cardinael Carpinius aan den doorluchtighsten ende eerweerdighsten heere Julium Piazza geschreven gelijck attesteert den voorschreven heere Aertsbisschop van Mechelen waer van hier naer de copije geregistreert staet sijnde den voorseiden brieve in dorso gequotted n°. VI⁰.

Item eene originele attestatie van den doorluchtighsten ende eerweerdighsten heere Ernestus Bisschop van Weenen etca. van date 14 Augustii 1697 aengaende des heere overledens goet comportement onderteekent Joannes Baptista Mair ende Melchior Scheibelaus notarius episcopalis in dorso gequottert n°. VII⁰.

Item alnoch eenen originelen recommandatie brieff int'latijn aenden selven heere overledene verleent door frater Claudius Boistard humilis superior generalis congregatis sancti Mauri ordinis sanctae Benedictae tot Parijs in date 3 Meert 1702 onderteekent Claude Boistard in dorso gequotted n°. VIII⁰. Item eene originele pasport int'latijn geschreven op parcquement aan den heere overledenen verleent bij Haere Majesteyt Anna Coninginne van Engelant etca. van date 8 Junii 1707 in dorso gequotted n°. IX⁰.

Item alnoch eenen originelen percquementen geschreven int'latijn recommandatie brieff aan den heere overledene in desen verleent bij sijne keyserlijcke majesteyt Leopoldus binnen Weenen den 5 September 1697 onderteekent Leopoldus ende besegelt met

sijne majesteyts segele in rooden oule daer opgedruckt in dorso gequotteert n^o. X^o.

Item alnoch bevonden een coffer bekleet met leir daer inne alleenelijck bevonden eene parije nieuwe gedruckte gebodene ende ongebondene boecken in de Armeniaensche taele ende letter.

Item alnoch een ander coffer daer in eenige boecken in deselve taelde ende een paer swerte coussens.

Item noch een coffer vervult met boecken van de voorseide taele ende letter.

Item alnoch een coffer daer in bevonden eenen Canon van de Heilige Mis in de voorseide taele ende eenen reyfsack daer inne eenighe vodderijen.

Item noch een leire kiste daer inne cleederen waeren die Joannes Jaspars met den heere overleden gereyst hebbende verclaerde hem te competeren.

Item noch eenen lijnwaeten draeghsack den welcken Peeter Aelbrechts des heere overledene knecht verclaerde hem te competeren als daer inne wesende sijne cleederen.

Item een teene gesloten mande daer inne bevonden eenighe slechte cuskens ende potten van geene weerde.

Item ende ten lesten verclaeren de voorseide Joannes Jaspars ende Peeter Albrechts dat den afflijvighen geene contante penninghen alhier en heeft gehadt dan alleene-lijck eene borse daer in geweest hebben vijff ducaten de welcke sij hebben uutgegeven aan den heere doctor Trohy ende aan medicijnen bijden heer afflijvighen gebruijckt ende aan schipvracht etc.

Aldus beschreven ende geinventariseert bij mij Jacques Boeye Conincklijcken notaris

van den getalle ende secretarye der stadt Antwerpen ten overstaen van den voorseiden eerweerdighen heere Deodatus van der Stegen prister ende ceremoniemeester van de Cathedraele kercke alhier als daer toe van wegens het vicariaet gecommitteert in Antwerpen op den thienden September 1708 in den gestelijcken keldere van het Capittel Cathedrael deser stadt ter presentie ende bijwesen van den eerweerdighen heere Nicolaus Ferlatiau pristere alhier, Joannes Gaspars ende Peeter Aelbrechts als getuygen; was ondertaekent Deodatus van der Stegen presbiter ceremoniarius ut supra, Nicolaus Ferlatiau met het hantteecken in sijnen Armeniaenschen naem van Joannes Jaspars assistent ende met het hantteecken in gelijck Armeniaensch van Pedro Aelbers ende J. Boeye notaris royal.

t'accordeert met sijn origineel
quod attestor

(s.) J. Boeye, Notaris Royal, 1708.

ԺԹ.

Յակով Զուղյեցի կաթողիկոսի (1655—1680) յանձնաբարագիրը՝ չնորհեալ թուլմաս Վանանդեցւոյ, Դողթան Ա. Խաչ վանուց նորոգութեան վերաբերող նուիրահաւաքութեան յաջողութեան համար¹⁸⁶:

¹⁸⁶ Պետական Դիւտնք Անվերսի, թղ. 14 (Ընդօրինակութիւն). Հմմտ. Սարուխան, էջ 138—39 (մասնակի հրատարակութիւն): Վաներիւս Զուղյեցւոյ կոնդակի մասին կը դրէ. «Copie, en caractères arméniens, d'une copie faite d'après la bulle originale en langue arménienne, par Jean Gaspars et Pedro Aelbes, serviteur et assistant

«Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Յակոբ Կաթուղիկոս¹⁸⁷ Սմենայն Հայոց եւ Պատրիարք Վաղարշապատու քրիստոսահիմն¹⁸⁸ եւ լուսանկար¹⁸⁹ սրբոյ Աթոռոյն¹⁹⁰ էջմիածնի, յորմէ ժամանեալ հասցէ¹⁹¹ գիր օրհնութեան եւ նամակ պահպանութեան, չնորհք¹⁹² առաքելական եւ աստուածային (բազմա)պատիկ օրհնութիւն ի վերայ¹⁹³ ընդհանուր ամենայն հայկական ցեղիս աստուածասէր եւ բարեպաշտ՝ հանճարաշատ¹⁹⁴ վաճառականաց, եկաց եւ բնակաց, մեծամեծաց¹⁹⁵ եւ փոքրունց, առհասարակ ամենեցունց չնորհք¹⁹⁶ ընդ ձեզ եւ խաղաղութիւն յԱստուծոյ Հօրէ մերմէ եւ ի տեառնէ ամենակալէ Յիսուսէ Քրիստոսէ եւ (ի) սրբոյ Հոգւոյն կե-

du défunt, à Anvers, le 15 septembre 1708, en présence du notaire J. Boeye. Cette copie de copie semble avoir été faite par le notaire lui-même, qui aurait donc cherché à reproduire le plus exactement possible les caractères de la copie.» (p. 308).

¹⁸⁷ Բնագրում «կաթղակոս»:

¹⁸⁸ Բն. «քիս. այհիմն»:

¹⁸⁹ Սարուխան (Էջ 138)՝ «լուսակառոյց»:

¹⁹⁰ Բն. «աթոռույ». Սարուխան (Էջ 138)՝ «աթոռոյ»:

¹⁹¹ Բն. «յասուս»:

¹⁹² Բն. «չնորհոք»:

¹⁹³ Բն. «վերոյ»:

¹⁹⁴ Բն. «հանճարայշահ». Սարուխան (Էջ 138)՝ «հանճարաշհ»:

¹⁹⁵ Բն. «մեծայմեծաց». Սարուխան (Էջ 138)՝ «մեծաց»:

¹⁹⁶ Բն. «չնորհոք»:

նարարէ եւ յառատածաւալ¹⁹⁷ պարզեւասուէ եւ շնորհատու բարերարէ եւ ամենազօր մարդասիրէ . ամէն :

Օրհնութիւն Հօր , պահպանութիւն Որդւոյ (եւ) նախախնամութիւն ամենասուրբ Հոգւոյն միշտ եւ հանապազ եղիցի ի վերայ ձեր եւ օր ըստ օրէ¹⁹⁸ լցուսցէ զձեզ փառօք պատուօք եւ արդասալիր ճոխութեամբ իբրեւ զորթս եւ զոստս սաղարթախտ եւ պտղալից դրախտ(ին) տնգեալ ի զնացս Հոգւոյն վտակաց . կալ մնալ ձեզ խաղաղական կենօք եւ պարզեւալից¹⁹⁹ ամօք եւ յամերամ ժամանակօք անփորձ եւ անսասան կենօք մինչեւ ի խորի(ն) ծերութիւն . ամէն :

Եւ ընդ օրհնութեանս ծաներուք վերոպրեալ ամենայն աստուածասէր վաճառականք եւ պարոն տօլվաթաւորք զի յերկրին Գողթնեաց վանք մի կայր սուրբ Խաչ անուն , որոյ եկեղեցին եւ ամենայն շինութիւնք ի վաղուց յետէ աւերեալ եւ խանգարեալ կայր եւ եղեալ անբնակ ի քահանայից եւ եկեղեցական միաբանից եւ բնաւին ի քրիստոնէից . որոց փոխանակ այլազգիք տիրէին եւ յահէ այլազգեաց ոչ ոք չկարէր ի քրիստոնէից մօտաւորիլ կամ մերձենալ անդ : Բայց Հոգեւոր որդին²⁰⁰ մեր Թումաս Վարդապետ ձեռնարկեալ մեծաւ ջանիւք եւ աշխատու-

¹⁹⁷ Բն. «յառատայծավալ» :

¹⁹⁸ Բն. «որ ըստ որէ» :

¹⁹⁹ Բն. «պարզայց» :

²⁰⁰ Բն. «որդիք» :

թեամբ եւ բազում ծախիւք նորողեալ պայ-
ծառացոյց զեկեղեցին եւ զվանքն : Իսկ այժմ
անկեալ կայ ի ներքոյ բազում պարտուց
վասն ի չինութեան կողմանէ . վասն որոյ²⁰¹
ոռուաք զայս նամակն աւրհնութեան ըրջիւ
ի դրունս քրիստոսասէր վաճառականացդ եւ
պարոն տօլվաթաւորացդ՝ խնդրել ողորմու-
թիւն զի եւ դուք վասն սիրոյն Քրիստոսի եւ
յուսոյ արքայութեան՝ ամենայն ոք ըստ
իւրաքանչիւր կարեաց զմիմեանս յորդորե-
լով եւ միմեանց բարեաց պատճառ լինելով
յօժարամիտ կամօք եւ յորդառատ²⁰² սրտիւ
ողորմութիւն արարէք դմա . որպէսզի տա-
րեալ սուրբ եկեղեցուն վճարեսցէ եւ ազա-
տեսցէ ի ձեռաց պարտատիրաց . յորմէ ձեզ
մասն եւ բաժին եղիցի . եւ քան(զի) պաշ-
տօն եւ պատարագ , սաղմոսերգութիւն եւ
աղօթք որ անդ կատարի(ն)՝ ձեղ եւ ննջե-
ցելոց ձերոց մասն եւ բաժին եղիցի եւ փո-
խանակ տրոց եւ ողորմութեանց ձերոց՝
միոյն հաղարապատիկ եւ բիւրապատիկ
վարձո հատուսցէ ձեղ տէրն մեր Յիսուս
Քրիստոս , աստ եւ ի հանդերձեալն . ամէն :
Հայր մեր որ յերկինս :

Գրեցաւ ի թուին ՌՃՁԲ (= 1661) ,
Մարտի ամսոյ ի՞լ . յաւուր հինգչաբաթող ,
ի դրան սուրբ էջմիածնայ» :

²⁰¹ Բն . «որոյ վասն» :

²⁰² Բն . «յորդառատ ուրտիվ» . Մարտիսան (էջ
139)՝ «յայտաբար սրտով» :

Կը հետեւի նոտարին Հոլանդերէն բացատրութիւնը, ըստ որում Յակոբ Կաթողիկոսի նամակը Կը վերաբերի Թովմաս ՎանանդԵցւոյ տրքեպիսկոպոսիան ձեռնադրութեան(?) :

De ondergeschreven als knecht ende assistent respective van den hoochweerdighen ende doorluchtichsten heere Thomas Wardapiet abt van d'Ordre van Sint-Anthonius ende Aertsbisschop vante Heilig Cruys in Gochtan in het Persiaens Armenien, verclaeren dat sijn de bovenstaende copije hebben geschreven vijf sijn origineel ende dese copije daermede waerachtichlijck is accorderende. In teecken der waerheit hebben dese onderteeckent in Antwerpen desen 15en September 1708, was onderteeckent in Armeniaensche letteren Joannes Gaspars ende Pedro Aelbes, mij present.

J. Boeye, 1708.

1.

Յակոբ ԶուզայԵցի Կաթողիկոսի յանձնաբարութիրը՝ չնորհեալ Թովմաս ՎանանդԵցւոյ, Ա. Խաչ վահուց վերաբերող նուիրահաւաքութեան (ի Սուրբառեւ կող) յաջողութեան համար²⁰³:

²⁰³ Պետական Դիւանք Անվերսի, Թղ. 15 (բնուօրինակութիւն). Հմմտ. Սարուխան (Էջ 139—40), «որ կարծ համառութիւն մը կ'ընձեռէ. իսկ Վաններին կը զրէ. «Le dit patriarche Jacques permet au même Thomas de passer et repasser par tous les pays, en le recommandant à tous les potentats, spirituels et temporels, et aux autres personnes qualifiées» (p. 308).

«Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Յակոբ
Կաթուղիկոս²⁰⁴ Եկեղեցւոյ Ընդհանուր Հայ-
կական տոհմի վիճակեալ սրբոց առաքելոցն
Բարթուղիմէոսի եւ Թաղէոսի, տեղապահ
եւ յաջորդ սրբոյն Գրիգոր(ի) հօրն մերոյ
Լուսաւորչին եւ պատրիարք Վաղարշա-
պատու լուսածաւալ եւ Երկնէջ սրբոյ Աթո-
ռոյս իջմիածնի, յորմէ ժամանեալ Հասցէ
գիրս այս աւրհնութեան եւ նամակ պահպա-
նութեան. Հնորհք առաքելական եւ աստուա-
ծային բազմաբաշխ աւրհնութիւնն եւ առա-
տածաւալ գթութիւնն եւ ողորմութիւնն ի
վերայ տիրապահ եւ քրիստոսախնամ աւր-
հնեալ Երկրին²⁰⁵ Սալմասու եւ Խոյայ գե-
ղօրէից Եղեալ քահանայից, Երեսփոխանաց,
տօլվաթաւորաց եւ առհասարակ ամենայն
ժողովրդական դասուց՝ արանց եւ կանանց,
ծերոց եւ տղայոց, Երիտասար(դաց) եւ կու-
սից եւ ամենայն չափու հասակի ի Քրիստոս
հաւատացելոց. ամէն²⁰⁶:

²⁰⁴ Բն. «Կաթղակո»:

²⁰⁵ Բն. «Երկիր»:

²⁰⁶ Հմմտ. Յակոբ Զուղայեցւոյ կտակի նախա-
մուտքին հետ. «(Յիսուսի) Քրիստոսի նուաստ ծառայ
Յակոբ Կաթուղիկոս Ամենայն Հայոց եւ փոխանորդ
սուրբ առաքելոցն Բարթուղիմէոսի եւ Թաղէոսի, եւ
աթոռակալ սրբոյն Գրիգորի Հայաստանեայց Լուսա-
ւորչի, եւ վերադիտող Վաղարշապատու աստուածաէջ
սուրբ Աթոռոյն տառապեալ աղղիս, յորմէ Հասցէ գիր
օրհնութեան եւ նամակ պահպանութեան. Հնորհք
առաքելական եւ աստուածային բազմապատիկ օրհ-
նութիւնն ի վերայ բոլոր եւ տառապեալ աղղիս, որ

Ծնորհք ընդ ձեզ եւ խաղաղութիւն յԱստուծոյ Հօրէ ամենակալէ եւ ի տեառնէ մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ եւ ի սրբոյ Հոգւյն կենարարէ եւ առատաձիր պարզեւատուէ . ամէն : Այլեւ օրհնեսցէ զձեզ տէր Աստուած մեր եւ զարդարեսցէ հոգւով եւ մարմնով . տամբք եւ տեղօք եւ զարմօք եւ զաւակօք , որդւովք եւ դստերօք , սիրելեօք եւ բարեկամօք , ընչիւք²⁰⁷ եւ ապրանօք , վարօք եւ վաստակօք , այդեստանօք եւ բուրաստանօք եւ ամէն գոյականօք զարդարեսցէ զձեզ . ամէն : Արեգակն արդիւնարար ծադեսցէ առ ձեզ եւ լուսինն լրացեալ հովանի լիցի ի վերայ ձեր եւ յամենայն առաւօտունոր աւրհնութիւն տացի ձեզ եւ յամենայն երեկոյին պահպանութիւն ի Տեառնէ եղիցի ի վերայ ձեր²⁰⁸ եւ ի վերայ հոգւոց եւ մարմնոց ձերոց . ամէն :

Եւ ընդ աստուածապարզեւ եւ առատածաւալ աւրհնութեանս ծաներուք Քրիստոսի (ա)րեամբ զնեալ ժողովուրդ , զի ահա Թումա Վարդապետդ որ եկն առ ձեզ , որ է դա յերկրէն Գողթնեաց . սուրբ Խաչ վանք մի կայ ի նա . . .²⁰⁹ առան(ց) թեմի եւ վիճակի՝ քանի մի միաբանք ունի . թէ քահանայք եւ թէ սարկաւագունք աշակերտօք

մեղաց հողմով ցիր եւ ցան եղեալ են ընդ ոլորտ(ս) տիեզերաց» (Հրատ. Դր. Լեւոն Խաչիկեան, Պատմաբանափական Հանդէս, 1966, թիւ 4, էջ 178) :

²⁰⁷ Բն. «ընչիւք» :

²⁰⁸ Բն. «ձեզ» :

²⁰⁹ Բն. «կու ընակէ» (?) :

Հանդերձ՝ յաղագս ժամի եւ սաղմոսերգութեան պաշտման եւ պատարագի կան ի նաընակեալ։ Ապա հացի կողմանէ կարի պակասութիւն ունի. եկն դիմեաց առ մեզ եւ մեք տեսանելով զպակասութիւն դորին՝ չնորհեցաք դայս նամակ աւրհնութեանս ի վասն քրիստոսասէր ժողովրդեանդ, ուր որ հանդիսլի՝ առնիջիք դմա լի եւ արդիւնաւոր ողորմութիւն, սէր եւ ընդունելութիւն անտըրտունջ երեսօք եւ պայծառագոյն դիմօք եւ զի տարեալ զպակասութիւն վանիցն եւ զկարիքն միաբանիցն²¹⁰ լցուսցէ։ Տէրն Քրիստոս եւ փրկեսցէ զձեղ յամենայն փորձութենէ հոգւոյ եւ մարմնոյ. միոյն հազարապատիկ եւ բիւրապատիկ վարձօք (հատուսցէ) աստ²¹¹ եւ ի հանդերձելումն ի կեանսն յաւիտենա(կանս) հանդերձ ննջեցելովքն ձերովք. ամէն։

Գրեցաւ ՌՃԻԱ. (= 1672) թուղ Հոկտեմբերի քս.»²¹² :

Նամակիս կը հետեւի հոլլանդերէն բացատրական մը. —

De ondergeschreven als knecht ende assistent respective van den hoochweerdich-

²¹⁰ Բն. «միաբանացն»։

²¹¹ Բն. «մարմնով»։

²¹² Բնագրում կը կարդանք. «Գրեցաւ ՌՃԻԱ. (= 1672) թուղ Հոկտեմբերի քս.»։ Սարուխան (էջ 140) կ'ըսէ. «Գրեցաւ ՌՃԻԱ. Հոկտեմբեր քսանհինդ» = 1672 (!). Վաններիւս (էջ 308—309) երկրորդ եւ երրորդ կոնդակներու ամսաթուերը իրարհետ շփոթելով կը գրէ՝ «10 Յունիսի 1672»։

sten ende doorluchtichsten heere Thomas Vardapiet abt van d'Ordre van Sint-Anthonius ende Aertsbisschop vant Heilig Cruys in Gochtan in het Persiaens Armenien, verclaeren dat sijn de bovenstaende copije hebben geschreven uit sijn origineel, ende dese copije daermede waerachtichlijck is accorderende. In teecken der waerheyt hebben dese onderteeckent in Antwerpen desen 15en September 1708, was onderteeckent als de voorstaende acte.

ԱԱ.

Յակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսի յանձնարարականը՝ շնորհեալ թովմաս Վանանդեցւոյ, Ա. Խաչ վանուց վերանորոգութեան վերաբերող նուիրահաւաքութեան յաջողութեան համար²¹³: Այս նամակը բացայացորէն համադրութիւնն է նախորդ երկու կոնդակներու, եւ հետեւարար կրնայ թովմասու կողմանէ հնարուած ըլլալ: Նամակիս վաւերականութեան մասին կասկած կը յարուցանեն նաեւ հետեւեալ երկու կէտէրը. 1. Յակոբ Զուղայեցի 1672 թուին արդէն յանձնարարական մը շնորհեալ էր Վանանդեցւոյն. Հետեւասլէս յաջորդ տարին նոր կոնդակ մը անհրաժեշտ պիտի չըլլար: 2. 1661 թուի նամակին մէջ Յակոբ կաթողիկոս կ'ըսէ թէ Վանանդեցի «մէծաւ ջա-

²¹³ Պետական Դիւանք Անվերսի, թղ. 16 (ընդօրինակութիւն). Հմմտ. Սարուխան (էջ 140), որ կարճ ամփոփում մը կը ներկայացնէ. իսկ Վաններիւս կը գրէ. «25 octobre 1671 (= 10 juin 1673).

— Le même patriarche Jacques accorde au même une autre permission. 1. Copie de copie, en caractères arméniens, faite dans les mêmes conditions que les deux précédentes. 2. Analyse, par le notaire (p. 309).

նիւք եւ աշխատութեամբ եւ բազում ծախիւք նորոգեալ պայծառացոյց զեկեղեցին եւ զվանքն»։ 1672ին կը գրէ թէ Ս. Խաչ վանուց մէջ կազմակերպեալ միաբանութիւն մը կայ, որ «հացի կողմանէ կարի պակասութիւն ունի»։ իսկ տարի մը ետք յանկարծօրէն կը յայտնէ թէ Թովմաս «կամի զսուրբ Խաչ եկեղեցին հիմնարկանել եւ շինել»։ Այս հակասական պարագաները մեզ իրաւունք կու տան կասկածելու կոնդակիս անկեղծութեան վրայ։

«Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Յակոբ Կաթողիկոս²¹⁴ Ամենայն Հայոց եւ պատրիարք Վաղարշապատու լուսակառոյց եւ Քրիստոսանկար Երկնահանգէտ եւ սրովրէաբեմ (= սրովրէաղաւիթ?)²¹⁵ սրբոյ Աթոռոյ Էջմիածնի, յորմէ ժամանեալ հասցէ գիրաւոհնութեան եւ նամակ պահպանութեան։ Հնորհք առ առաքելական եւ աստուածային բազմապատիկ օրհնութիւնն եւ նախախմամութիւնն ի վերայ աստուածախնամ Երկուց սրբոց աթոռոց Թաղէոսի եւ Բարթողիմէոսի²¹⁶ սրբոց առաքելոցն վասն²¹⁷ թեմի եւ վիճակի առաջնորդաց, որդոց մեր սիրելեաց եւ համօրէն քահանայից եւ

²¹⁴ Բն. «կաթղակոս»։

²¹⁵ Բն. «որովրէամեմ»։

²¹⁶ Բն. «Թաղթէոսի եւ Բաղուղիմէոսի»։

²¹⁷ Բն. Եւ Ասրուխան (էջ 140)՝ «Վանի թեմի»։ Հմմտ. «իսկ այժմ անկեալ կայ ի ներքոյ բազում սլարտուց վանի շինութեան կողմանէ, որոյ վասն տուաքզայս նամակն» (փաստաթուղթ ԺԹ)։ «տեսանելով զպակասութիւն դորին շնորհեցաք զայս նամակ տւրհնութեանս ի վս. Քրիստոսաէր ժողովրդեանդ» (փաստաթուղթ Ի)։

տոլվաթաւորաց, նաեւ առհասարակ ժողովը վրդեան²¹⁸ արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց, երիտասարդաց եւ կուսից եւ ամենայն չափու հասակի հաւատացելոց ի Տէր մեր, շնորհք ընդ ձեզ եւ խաղաղութիւն յԱստուծոյ Հօրէ ամենակալէ եւ ի տեառնէ մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ եւ ի սրբոյ Հոգւոյն կենարարէ՝ առատածաւալ պարզեւառուէ. ամէն:

Աւրհնութիւն Հօր եւ պահպանութիւն Որդւոյ եւ նախախնամութիւն ամենակալի սրբոյ Հոգւոյն միշտ եւ հանապազ եղիցի ի վերայ ձեր եւ օր ըստ օրէ լցուսցէ զձեզ փառօք պատուօք եւ արդասալիր ճոխութեամբ իբրեւ զորթո եւ զոստո սաղարթախիտ եւ պտղալից դրախ(տի) տնկեալ ի գնացս Հոգւոյն վտակաց, կալ եւ մնալ ձեզ խաղաղական կենօք եւ պարզեւալից²¹⁹ ամօք եւ յամերամ ժամանակօք ընդ ձեզ երկայն աւուրս եւ մինչեւ ի խորին ծերութիւնն. ամէն: Այլեւ օրհնեսցէ զձեզ Աստուած մեր եւ զարդարեսցէ հոգւով եւ մարմնով. տամբք եւ տեղօք, զարմօք եւ զաւակօք, սիրելեօք եւ բարեկամօք, ընչիւք եւ ստացուածովք, վարօք եւ վաստակօք, այդեստանօք եւ բուրաստանօք եւ ամենայն դոյականօք եւ մարմնատանօք

²¹⁸ Բն. «ժողովվրդեան». Սարուխան (Էջ 140): այս նախադասութիւնը ընթերցեալ է իբր «Վանիթեմի» եւ վիճակի առաջնորդաց, որդւոց մեր սիրելեաց եւ համօրէն քահանայից, նաեւ ժողովրդեան»:

²¹⁹ Բն. «պարզայց»:

կանօք. ամէն : Արեգակն արդիւնար(ար) ծագեսցէ առ ձեզ²²⁰ եւ լուսինն լրացեալ հովանի լիցի ի վերայ ձեր եւ (յ)ամենայն առաւօտու նոր օրհնութիւն տացի ձեզ եւ (յ)ամենայն երեկոյի պահպանութիւն ի Տեառնէ եղիցի : Եւ ընդ սիրոյ օրհնութեանս ծաներուք սիրելի(ք) մեր ի Տէր զի սիրելի որդին մեր²²¹ Թումա Վարդապետ կամի զուրբ խաչ եկեղեցին հիմնարկանել եւ շինել՝ որ է ի գաւառին Գողքնեաց եւ է վանքն այս առանց թեմի եւ վիճակի եւ . . .²²² ի վերայ շինութեան եկեղեցուն, յորժամ եկեսցէ առ ձեզ՝ սիրով ընկալիք զդա իրբեւ զորդի մեր սիրելի եւ օգնութիւն արարէք դմա սիրով եւ յօժարութեամբ, ցորենով եւ այլ ինչ նիւթով եւ ողորմութեամբ, զի թերեւս օգնականութեամբ սիրելեացդ ի կատար հասուցանիցէ զեկեղեցին, եւ դուք փոխարէն մեծամեծ պարզեւաց եւ ողորմութեան արժանասջիք ի տեառնէ Աստուծոյ մերոյ աստեւ ի հանդերձելումն . ամէն : Հայր մեր որ յերկինս ես, սուրբ եղիցի անուն ք(ո), եկեսցէ :

Գրեցաւ թուին²²³ ՌՃԻԲ (= 1673) Յու-

²²⁰ Բն. «ծագեսցէ ըղձեզ ի վերայ ձեր» . սրբագրեցինք նախորդ կոնդակի հետեւողութեամբ :

²²¹ Բն. «որ ի վերայ ձեր այդ ի» . ընդօրինակութեանց հետեւանքով՝ դրութիւնս տեղ-տեղ խանդարեալ է :

²²² Բն. «որքան է» :

²²³ Սարուխան (էջ 140)՝ «թուղթս» :

նիս ամսոյ Ժ (10), ի յանապատու մեծ
Ստաթէի^{224»} :

Նամակիս կը հետեւի Հռլանդերէն բացառորա-
կան մը. —

De ondergeschreven als knecht ende
assistant respective van den hoochweer-
dichsten ende doorluchtichsten heere Thomas
Vardapiet abt van d'Ordre van Sint-An-
thonius ende Aertsbisschop vante Heilig Cruijs
in Gochtan in het Persiaens Armenien, ver-
claeren dat sijn de bovenstaende copije hebben
geschreven uit sijn origineel, ende dese
copije daermede waerachtichlijck is accor-
derende. In teecken der waerheit hebben dese
onderteeckent in Antwerpen desen 15en Sep-
tember 1708, was onderteeckent in Ar-
meniaensche letteren Joannes Jaspars ende
Pedro Aelbes, ende J. Boeye als present.

²²⁴ Բն. «ի յանապատու մեծստաթէի», դոր կա-
րլի է կարդալ «ի յանապատու մեծ Ստաթէի» (Սա-
րուխան, էջ 140) կամ «ի յանապատու մեծս Տաթէի»
(անապատ Եւստաթէի կամ Տաթէի = Տաթեւի
վանքը) : Հ. Ղեւոնդ Ալիշան կը դրէ. «Ոչ շատ հեռի
տեղեաւ եւ անուամբ՝ եւ շատ աւելի հռչակուած է՝
Եւստաթէնս կամ Ստաթէնս, նոյն Թաղէնսի վարժա-
րանէն, եւ քարոզելով նահատակուած ի Մեծ Սիւնիս,
եւ անոր անուամբ կանզնուած հռչակաւոր Տաթեւոյ
վանքն, որ յետոյ Սիւնեաց արքեպիսկոպոսական կամ
մետրապօլիտական բարձրակարգ աթոռն եղաւ, եւ
մինչեւ հիմա ծանօթ եւ չէն է. եւ որոյ վրայ շատ եր-
կար դրէ Օրոգելեան Ստեփանոս մետրապօլիտն պատ-
ճէց» եւն. (Արշալոյս քրիստոնէութեան Հայոց, Վենե-
տիկ, Բ. տիպ, 1920, էջ 28). տես նաև Մաղաքիա
արքեպո. Օրմանեան, Ազգապատում, Ա, էջ 38. Հրա-
չեայ Աճառեան, Հայոց անձնանունների բառարան,
Երեւան, Բ, 1944, էջ 151:

Թովմաս Վանանդեցւոյ յԱնվերս պահուող թըղթածրաբը կը փակուի հետեւեալ արձանագրութեամբ, ըստ որում Անվերսի Եկեղեցին հողացած է հանգուցեալ Եպիսկոպոսի թղթոց եւ իրաց ցուցակագրութեան ծախսը :

De seer eerwaarde heeren van vicariaet des vacerende Bisdoms van Antwerpen debent aan den notaris Boeye.

Den 10en September 1708 door ordre van den Eerwarden Heere Canonick Hjbens als secretaris van tselve vicariaet in den kelder vant Capittel Cathedrael geinventariseert de brieven ende effecten van den hoochweerdigen heere Aertsbisschop van Armenien in den selven kelder overleden wel groot 26 folia gros compt daervoor à 14 stuivers per folia met copije segel ende vacatien ent oversien van de brieven tsamen ten minsten achthien gulden compt...

* * *

Ուսումնասիրութեանս որպէս վերջերգ՝ ընթերցողաց կը ներկայացնեմ թովմասու ողբալից տաղը²²⁵:

Թարշամեցայ տապով հողմոց կենցաղական

Թարշամեցայ տապով հողմոց կենցաղական. եւ մանրեցայ սաստիկ ժանեօք դաղանական:

²²⁵ Աստուածաշունչ Նոր Կտակարան, Ամստերդամ, 1698(—1670), Հրտ. Վանանդեցւոց, էջ 6—7:

Օթեւան կազմեցայ անմահի բընութեան .
յանկողնի յամելով միշտ դտայ անարժան :

Մերկացայ յոսոխէն հընոյ անխնամական .
զՄամարացին ոչ կարացի ունիլ դէմ յան-
դիման :

Աղ կոչեաց զիս Տէրըն իմ անհաղորդական .
բայց ես յաղբիս թաւալեալ կամ կոխան
մարդկան :

Սիրով զգալեաց պատաղեալ յայգ առաւօ-
տեան .

մատնեցայ չարաչար ախտից ց'զիշեր լուծ-
ման :

Վարսաւոր տունկըս Սիօնի անպըտղական .
տապարահատ լուցկի հրոյն անվախճանա-
կան :

Աւաղ աւուրցըս դիւրածախ իբր երազական .
զորս կորուսի եղկելիս անարդիւնական :

Նաւաբեկ եղեալ ծովածուփ եւ անդընդա-
կան .

ոչ ունելով զոք ուղղիչ ղեկին ամրութեան :

Ամեհի ալեացըն մըրրիկ ընդ սաստիկ յուզ-
ման

փշրեաց ըզնաւ ողբալոյս ըզհոգւոյս կայան :

Նըշոյ շնորհաց ծաւալեա ծառոյս դօսական .
զի ծաղկեցեալ հատուցից ըզպարտիս յանց-
ման :

Դիմաւ տենչալեաւ կարկառեա զձեռն կեցու-
թեան .

Դոնէ հանգեայց ի տապոյ աստի այրեցման :

Աշխար եւ կոծ ինձ կարդացէք մեծակական .
զի մերժեցայ յանձառ փառացն աներկեան :

Յանցապատ անձն զերծո , կաթուած Յիսու-
սեան .

բազմավէր հոգիս սրբեա ձեռօք աստուա-
ծեան :

Իմաստութիւն Հօր՝ ունօղ բարեաց անեղրա-
կան .

ախտացելոյ քոյ ոչխարիս շնորհեա դարման :

ՄԱՍԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԶԵՌԱԳԻՐ ԵՒ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹՎ

Եւղոկիացի Գաբրիէլ, Օքագրութիւն, Աղջ. Մատենա-
դարան Աւստրիոյ, Հայ. Զեռագիր թ. 21. Öster-
reichische Nationalbibliothek, Cod. Arm. 21.

Նուրիջանեան Թովմաս, *Reverendissimi in Christo
Patris Thomae Archiepiscopi Sanctae Crucis... Brevis Narratio* (documents Nos.
1—4), Oxford, 1707, Bodleian Library V. I. I.
JUR./16.

Կահագիր Եւ փաստաթուղթք — Archives
de l'Etat à Anvers, fonds de l'Évêché, liasse
No. 450⁴.

ԱՂԲԻՒՐՔ ԵՒ ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆՔ

Արբահամեան Աշոտ Դ., Համառու ուրուազիծ հայ
գաղքավայրերի պատմութեան, Երեւան, Ա., 1964:

Ալիշան Ղեւոնդ Վրդ., Արշալոյս քրիստոնեութեան
Հայոց, Բ. տիտ., Վենետիկ, 1920:

— Սիսական, Վենետիկ, 1893:

Ակն հոգեկան, Հրատ. Մատթէոս Յովհաննիսևան
Վանանդեցի, Մարսիլիա, 1683:

Ալպօյաձեան Արշակ, Պատմութիւն հայ դպրոցի, Ա.
Գահիրէ, 1946:

Արիստոտէլ, Յաղագս առաջինութեանց Եւ չարու-
թեանց, Վանանդեցւոց Հրատարակած Յոգնադիմի
աստուածաբանական ... սահմանի դրոց Վերջաւո-
րութեան, էջ 45—58:

Բարոյեան Ա., Հայ գիրքը Եւ տպագրութիւնը, Երե-
ւան, 1963:

Բոնա Յովհաննէս, Զեռածութիւն յԵրկինս, տող.
Վանանդեցւոց, Ամստերդամ, 1705:

Զորբհանալեան Գ. Վրդ., Հայկական մատենագիտութիւն, Վենետիկ, 1883:

— Պատմութիւն հայկական տպագրութեան, սկզբնաւրութեան մինչեւ առ մեզ, Վենետիկ, 1895:

Թէոդիկ, Տիպ ու տառ, Կ. Պոլիս, 1912:

Ժամագիրք. Կարգաւորութիւն հասարակաց աղօթից Եկեղեցեաց Հայաստանեայց, տպագ. Մատթէոս Յովհաննիսեան, Ամստերդամ, 1686:

Ժամագիրք. Ժամակարգութիւն հասարակաց աղօթից Եկեղեցեաց Հայաստանեայց, տպագ. Վանանդեցւոց, Ամստերդամ, 1705:

Ժամագիրք. Կարճառու ժամագիրք, տպագ. Ղուկաս Նուրիջանեան, Ամստերդամ, 1717:

Լեռնեան Գարեգին, Հայ գիրքը եւ տպագրութեան արուեստը, Երեւան, 1946:

Լէօ (Ա. Բարախանեան), Հայկական տպագրութիւն, Ա. (Բ. Հրտ.), Թիֆլիս, 1904:

— Հայոց պատմութիւն, Գ, Երեւան, 1946:

Խորենացի Մովսէս, Ազգարանութիւն տոհմին յաքեթեան, Հրտ. Վանանդեցւոց, Ամստերդամ, 1695:

Հայ հնատիպ զրի մատենագիտական ցուցակ (1512—1800), Խմբագրեալ Հրտ. Երեւանի Ա. Մեասնիկեանի անուամբ Հանրային Գրադարանի, Երեւան, 1963:

Հաղիկեան Արսէն Վրդ., Հայկական նոր մատենագիտութիւն եւ հանրագիտարան հայ կեանի, Ա—Բ, Վենետիկ, 1909—1912:

Յակոբեան Վաղէն Ա., Մանր ժամանակագրութիւններ ԺԳ—ԺԸ. դդ., Երեւան, Բ, 1956:

Յոզեփիմի աստուածաբանական, բարոյական եւ ժաղավական իրողութեանց սահմանի, Հրտ. Վանանդեցւոց, Ամստերդամ, 1704:

Յովհաննիսեան Մատթէոս Եւ Նուրիջանեան Ղուկաս, Բնաբանութիւն իմաստաիրական. տես Նուրիջանեան Ղուկաս:

Յովսանեան Ղեւոնդ Վրդ., Պատմութիւն քաղաքանութեան եւրոպական տէրութեանց ընդհանրապէս, Վիեննա, Բ, 1856:

Նոր Կտակարան, Աստուածաշունչ Նոր Կտակարան, տոլդ. Վանանդեցւոց, Ամստերդամ, 1698(—1670):

Նուրիջանեան Ղուկաս Դպիր Վանանդեցի, Բանալի Համատարածի Աշխարհացուցին մերոյ նորածնի, Հրտ. Վանանդեցւոց, Ամստերդամ, 1696:

— Բնաբանութիւն իմաստասիրական կամ Տարերաբանութիւն, Երկասիրութիւն Ղուկասու եւ Մատթէոս Յովհաննիսեանի, Հրտ. Վանանդեցւոց, Ամստերդամ, 1702:

— Գանձ չափոյ, կշռոյ, քըւոյ եւ դրամից բոլոր աշխարհի, Հրտ. Վանանդեցւոց, Ամստերդամ, 1699:

— Դուռն իմաստութեան (= Ուկեայ դուռն դպրատան), Հրտ. Վանանդեցւոց, Ամստերդամ, 1699:

— Համաձայնութիւն հնգետեսակ ամսոց Հոօմայեցւոց, Ազարիայի, Հայոց, Հրէից եւ Տանկաց, Հրտ. Վանանդեցւոց, Ամստերդամ, 1698:

— Համբոյր սրբութեան, Ամստերդամ, 1704:

— Հայելի Աստուածաշունչ Հին Կտակարանին, տոլդ. Ղուկասու, Ամստերդամ, 1713:

— Պաշտօն աստուածային, անպատում փրկական եւ ահաւոր խորհրդոյ սուրբ Պատարագին, Հրտ. Վանանդեցւոց, Ամստերդամ, 1704:

— Պատկերասէր պատկերատեաց, Ամստերդամ, 1716:

Շարակնոց. Երաժշտական երգեցմունիք հոգեւորականիք, Հրտ. Մատթէոս Վանանդեցի Յովհաննիսեանի, Ամստերդամ, 1685:

Շարակնոց. Երաժշտական երգեցմունիք հոգեւորականիք կամ Աստուածաշունչ երգարան, Հրտ. Վանանդեցւոց, Ամստերդամ, 1702—1703:

Շարակնց· տպդ. Պէյօղլուի կաթողիկէ դործատան, «Ամստերդամ» (—կ. Պոլիս), 1712 և 1718:

Շրէուեր Յովհ. Յովհակիմ, Արամեան լեզուին գաճա (Հայ. եւ լատ.), Ամստերդամ, 1711. (տես Schröder Joh. Joachim):

Շրումաֆ Ա. Եւ Զարբհանալեան Գ., Ուսումնասիրութիւնի հայ լեզուի եւ մատենագրութեան յԱրեւմուս, ԺԴ—ԺԹ. դար, Վենետիկ, 1895:

Զամշեան Միքայէլ Վրդ., Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, Գ, 1786:

Պարզատօմար ի վերայ Ազարիայի ամսոցն կարգեալ, տպագ. Ղուկաս Նուրիջանեան, Ամստերդամ, 1714:

Պարտէգ հոգեւոր, Հրատ. Մատթէոս Յովհաննիսեան, Մարսիլիա, 1683:

Զուղայեցի Խաչատուր արդ., Պատմութիւն Պարսից, Վաղարշապատ, 1905:

Զուղայեցի Յովհաննէս Վրդ., Համառոտ Ժերականութիւն եւ Տրամաբանութիւն, Հրատ. Ղուկաս Նուրիջանեան, Ամստերդամ, 1711:

Իոշքա Ստեփանոս, Ժամանակագրութիւն կամ Տարեկանի եկեղեցականի, Հրատ. Հ. Համազասպ Ոսկեան, Վիեննա, 1964:

Սաղմոսագիրք. Գիրք Սաղմոսաց, տպագ. Ղուկաս Նուրիջանեան, Ամստերդամ, 1713 և 1714(—1715):

Սարուխան Առաքել, Բելգիա եւ Հայերը, Վիեննա, 1937:

— Հոլլանդան եւ Հայերը ԺԶ—ԺԹ. դարերում, Վիեննա, 1926:

Ստեփանեան Հ. Ա., Հայ ժարտեզագրական հրատարակութիւնները 260 տարում (1695—1955), Երևան, 1957:

Տաշեան Յակովոս Վրդ., Ցուցակ ձեռագրաց Կայսերական Մատենադարանին ի Վիեննա, Վիեննա, 1891:

Քեմփացի Թօմա, Գիրք Թօմայի Քեմփացւոյ. Ցաղացս համահետեւմանն Քրիստոսի, Հրտ. Վանանդեցւոց, Ամստերդամ, 1696:

Օբմանեան Մաղաքիտ արքեպոս., Ազգապատում, Ա. Կ. Պոլիս, 1912:

Acta Sanctorum Iunii, Antwerpen, iv, 1707.

Biblia Sacra, Antwerpen, 1646—1657.

Chorenensis Mosis, *Historiae Armeniacae*, libri iii, Whistoni Filii, London, 1736.

Hart A. Tindal, *The life and times of John Sharp, Archbishop of York*, London, 1949.

Macray W. D., *Annals of the Bodleian Library* (second edition), Oxford, 1890.

Schröder Joh. Joachim, *Thesaurus Linguae Armeniacae*, Amsterdam, 1711.

Sharp Thomas, *The life of John Sharp, Lord Archbishop of York*, London, 1825.

Stoye John, *The siege of Vienna*, London, 1964.

ԲԱՌԴԻՐՔ

Աճառեան Հրաչեայ, Հայերէն արմատական բառարան, Երեւան, Բ, 1928:

— Հայոց անձնանունների բառարան, Երեւան, Բ, 1944, Գ, 1946:

Առաջնան բառարան հայկագնեան լեզուի, Վենետիկ, Ա. Հրտ. 1846, Բ. Հրտ. 1865:

Բիւզանդացի Նորայր Ն., Բառզիրք ի գաղղիերէն լեզուի ի հայերէն, Կ. Պոլիս, 1884:

Մալխասեանց Ստեփան, Հայերէն բացատրական բառարան, Երեւան, Ա, 1944:

Մեղրեցի Երեմիա Վրդ., Բառզիրք Հայոց, Կ. Պոլիս, 1728:

Սերաստացի Միհիթար Վրդ., Բառգիրք հայկազեան
լեզուի, Վենետիկ, Ա., 1749:

Ollard S. L. (assisted by G. Crosse), *Dictionary of English church history* (2nd edition), London, 1919.

Wollmer H., *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler*, Leipzig, xxx. Band, 1936.

Wurzbach Alfred von, *Niederländisches Künstler-Lexikon* (2. Abdruck, Amsterdam, 1963).

ԱԶԴԱՐԱՐՔ ԵՒ ՀԱՆԴԵՍՔ

Երեկոյեան Երեւան, 22 Մեպտ. 1965:

Էջմիածին, Թ. 5, 1963:

Հանդէս Ամսօրեայ, Թ. 9, 1897, Թ. 1—3, 1965:

Միհիթար Տօնագիրք, Վիեննա, 1949:

Յուշարձան, Վիեննա, 1911:

Պատմա-բանասիրական Հանդէս, Թ. 4, 1966:

Սինճ, Թ. 2—3, 1966:

Սովետական Հայաստան (օրաթերթ), 23 Մեպտեմբերի 1965:

Տեղեկագիր, Թ. 2, 1963, Թ. 1, 1965:

Փորձ, Թիֆլիս, Թ. 4, 1881:

Acta Orientalia Hungarica, vol. ix, 1 (1959).

Palatinate, Durham, 27th May 1960.

Philobiblon, Durham, vol. ii, part 6, February 1961.

Revue des bibliothèques et archives de Belgique, iv (fasc. 4), Bruxelles, 1906.

ՅՈՒՌԱՌՔ

Դաւթեան Հայկ Մ., «Կ. Պոլսի հայ-կաթոլիկների գաղտնի տպարանը», Տեղեկագիր, 1965, Թ. 1:

Դուրիէլ Ֆ., «Հայերէն դրքերի տպադրութիւնը Ամբուտերդամում ԺԷ—ԺԼ. Դարերում», Տեղեկագիր, 1963, Թ. 2:

Երիցեան Ալեքսանդր, «Պատմական տեսութիւն հայ տպագրութեան մինչեւ տասնեւիններորդ դարը», Փորձ, Թիֆլիս, 1881, թ. 4:

Իշխանեան Ռ. Ա., «Հնատիպ գրքերի նորայայտ նմոյշներ», Տեղեկագիր, 1963, թ. 2:

Խալաթեանց Գրիգոր, «Յովակիմ Շռեոդերի թղթերից» (Նրա Արամեան լեզուին գանձիր 200ամեակի առիթով), Յուշարան, Վիեննա, 1911:

Խաչիկեան Լեւոն, Յակոբ Զուղայեցւոյ կտակը, Պատմա-քանասիրական Հանդէս, 1966, թ. 4:

Ոսկանեան Ն.-Կորկոտեան Ք., «Հայերէն նորայայտ հնատիպ գրքեր», Էջմիածին, 1963, թ. 5:

Ալեան Տրդատ Վրդ., «Անյիշատակ տպագրութիւններ», Հանդէս Ամսօրեայ, 1897, թ. 9:

Իւրտեան Յակոբ, «Ոսկանի Աստուածաշունչին փայտափորագրեալ պատկերները», Սին, 1966, թ. 2—3:

Kraelitz-Greifenhurst F. von, „Ein Brief an den armenischen Hofkaplan Wardapet Nerses in Wien aus dem Jahre 1697“, Յուշարան, Վիեննա, 1911:

Schütz Edmond, „Nicholas Misztótfalusi Kis and the Armenian book printing“, *Acta Orient. Hungarica*, ix, 1 (1959).

Vannérus Julles, «Note sur une imprimerie arménienne établie à Amsterdam en 1695», *Revue des bibliothèques et archives de Belgique*, iv (fasc. 4), Bruxelles, 1906.

ՑԱՆԿ ՑԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒԱՆՑ

Ներկայ Ցանկին մէջ զանց առեալ են տեղւոյ եւ
ուսումնասիրաց անունները

Աղբիանացի Կարտպետ վրդ. 6

Ալվարէզ Պետրոս 74, 80, 81, 118, 119, 122, 125,
126, 130, 138

Արամ Հայկազուն 27

Արիստոտէլ Իմաստառէլ 35

Բորթուղիմէնս Առաքեալ 131, 135

Բորիքեան Մանուկ 66

Բէլ արքայ Ասորեստանեայց 27

Գոյիանէ Կոյս 37

Դասպար Յովհաննէս 74, 80, 81, 118, 119, 122, 125,
126, 130, 138

Դիլանենց ջուղայեցի Պետրոս Սարգիսի (Հաւանօրէն
նոյն ինքն է «Ժամանակրութեան» Հեղինակ
Պետրոս զի Սարգիս Գիլանենց) 92

Դորոսենց ջուղայեցի Թասսալի (որդի Աղապարու) 39

Դրիկոր Մարտին 11, 12, 14

Դրիկորեան Նասիկ 46

Դաւիթ Մարգարէ 91

Եղեսացի Նոհանուկ Լոթողիկոս 33, 39

Երևանցի Երոէս վրդ. 55—60

Երեւանցի Ոսկան վրդ. 3, 5, 6, 9, 10, 15, 16, 33,
41, 44—47, 91, 97—99

Երդնկացի Մարտիրոս 2, 3

Եւգոլիացի Գաբրիէլ 57—59

Եւստաթէոս Առաքեալ 138

Թաղէոս Առաքեալ 37, 131, 135

Լամբրոնացի Ներսէս վրդ. 37

Լատինացի Պետրոս 10, 11

Լեւոնեան Սովոմոն 9, 10, 46

Լուսաւորիչ Գրիգոր 33, 36, 37, 39, 131

Խալդարենց Հուղայեցի Ովան 92

Խորենացի Մովսէս 13, 14, 24—26, 42, 63, 64, 71,
74, 104

Կիրակոս Պետրոս դի 48

Համազանցի Աստուածատուր կթղ. 92—93

Համազասպեան Թաղէոս քհնի. 44—46

Հայկ Նահապետ 27, 79

Հայրապետեան Թովմա 9, 47

Հոլով կոստանդնուպոլսեցի Յովհաննէս վրդ. 29

Հոխիսիմէ Կոյս 37

Մոճետա Պարսիկ դի 48

Մուրտու Շահըրիման դի 48

Յովհաննիսեան վահանդեցի Մատթէոս 3—9, 11, 12,
14—16, 18—21, 24, 25, 27, 30, 31, 34, 35, 38,
42, 46, 48, 49, 53, 61, 64, 65, 72, 81, 97, 98

Յովհաննիսեան Մարիմ (մայրն՝ Մատթէոսի) 3,
20, 31

Յովհաննիսեան Յովհաննէս (Մատթէոսի հոյրը) 3
20, 31

Յովհաննիսեան Պետրոս (Մատթէոսի եղբայրը) 20, 31
Յունանեան Վարդան արքեպօս. 39, 105

Նազարէթեան Յովհաննէս 38
Նարեկացի Գրիգոր 37
Նիկողայոս Արքեպիսկոպոս 55
Նուրիջանեան Արիստակէս (Եղբայր Թովմասու) 20, 30

Նուրիջանեան Գրիգոր (Ղուկասի Հոյրը) 14, 16,
20, 30

Նուրիջանեան Դիլդ (Թովմասու մայրը) 14, 20, 30
Նուրիջանեան Զանա (Թովմասու քոյրը) 20, 30

Նուրիջանեան Թովմա Լամ Թովմաս Եղու. յիշտառակի
յաճախ

Նուրիջանեան Ղուկաս (Եղբայր Նուրիջանի) 20, 30

Նուրիջանեան Ղուկաս Գրիգորի 2, 14, 16—21, 24,
25, 27, 30—32, 34—36, 38, 40, 53, 61, 64, 68,
71, 74, 76, 78, 81—86, 88—94, 98, 99, 101, 104

Նուրիջանեան Միքայէլ (Ղուկասու Հօրեղբօրորդին.
նաև Գորբիէլ^o) 14, 16—20, 30, 31, 53, 81, 82,
98, 99

Նուրիջանեան Յակոբ (Եղբայր Թովմասու) 20, 30

Նուրիջանեան Յովհաննէս (որդի Միքայէլի^o) 82, 90

Նուրիջանեան Նուրիջան (Թովմաս Վանանդեցւոյ
Հոյրը) 16, 20, 30

Նուրիջանեան Մտեփանոս (Եղբայր Նուրիջանի)
20, 30

Շահրիմանենց ջուղայեցի Գասպար (որդի Ստիւ-
րաղի) 29

Շնորհալի Ներսէս Լոթողիկոս 37

Ռողուրլու Երեւանցի պարոն (Հոյրն Յովհաննէս Քա-
հանացի) 5

Ուղուրլեան Երեւանցիք Յովհաննէս քահանաց 4, 5, 11,
12, 14, 18, 48

Պարթեւ Ներսէս Հայրապետ 37

Պօղոսեան Ալեքսան 4, 5, 11, 12, 14, 18, 42, 48, 49

Զուղայեցի Ազարիա (յօրինող տոմարի) 31, 91

Զուղայեցի Աղեքսանդր կաթողիկոս 87, 89, 90

Զուղայեցի Զաքարիա (որդի Աւետքի) 88

Զուղայեցի Կարապետ Խոջոյ (Հայրն Աւետի, Յովհաննիսի եւ Յարութիւնի) 38

Զուղայեցի Ղազարսա (որդի Աւետքի) 88

Զուղայեցի Մկրտչում (որդի Եաղուրի) 88

Զուղայեցի Յակոբ կթղ. 122, 126, 127, 130, 131,
134, 135

Զուղայեցի Յարութիւն վաճառական (զնորդն վանանդեան դրոց) 94

Զուղայեցի Յովհաննէս վրդ. 87

Զուղայեցի Պետրոս (որդի Խոչատուրի) 31, 32

Զուղայեցի Խոջազարայոյ Պօղոս (Հայրն Պրն. Պետրոսի) 89

Զուղայեցի Վարդաննէս (ամուսինն Փաթանի եւ Հայրն Արիստակէսի, Մանուկի, Սաֆարի, Սահրաղիանի եւ Զաքարիայի) 92

Զուղայեցի Խոջոյ Քանան (Հայրն Թարխանի, Աւետքի եւ Սահրաղի) 88

Խօչքոց Մտելիանոս վրդ. 17—19, 55—58

Մանդուխտ Կոյս 37

Մարգիս (ընկեր Պետրոս Լատինացոյ) 11

Մերտստացի Միհթար վրդ. 22, 94

Մինան (աշխատակից Վահաննդեան Տղարանի) 35

Տիղրան թագաւոր 27
Տիոտաթ 57
Տրդատ թագաւոր 36, 37

Փանոս Վանկելի դի 48

Օբոելեան Ստեփանոս 138
Օրի Իսրայէլ 62

NAMENSVERZEICHNIS

- Anne Queen 65—70, 73, 95, 96, 100, 117, 118, 124
- Blon Michaele le 105
- Boeye Jacques 79, 80, 112, 114, 117, 125—127, 130, 138, 139
- Boistard Claudius 116—117, 124
- Bona Cardinal J. 1, 22, 39
- Born Cornelio van 105
- Bousse A. 66, 113, 118
- Brown J. 11
- Carpinius Cardinal 124
- Charlett Ar. 71
- Cockburn John 67, 68, 70, 73, 101, 102
- Cockburn Patrick 68, 74
- Compton, Bishop of London 69, 73, 100
- Cybo Cardinal 53, 108, 122
- Edmond Judocus episcopus 110, 111, 123
- Ernestus Episcopus 111, 124
- Ferdinand Episcopus 110, 123
- Ferlatiau Nicolaus 78, 120, 126
- Figers, secretarius 111
- Frank Herman 105
- Galanus Clemens 115
- Guillaume III. 51
- Guillielmus Humbertus 61, 110, 115, 116, 123

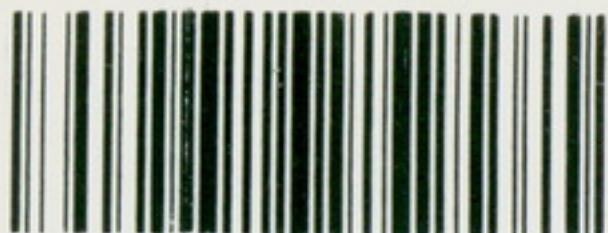
- Hearne 70, 71
Hijbens Canonicus 79, 139
Hudson 71
Huijgens Gerrit 8
Hybens Canonicus (see Hijbens)
Hybernus Huiguinus archiepiscopus 79, 119, 121
- Kempis Thomae à 14, 18, 20, 29, 30, 43, 64, 73, 102, 104
Kerckhoven J. D. van den 116
Kis Nicholas Misztótfalusi 3, 4, 8, 9, 12—14
- Leopold Kaiser 58, 60, 62, 105, 112, 113, 118, 124
Lestevenon H. Br. 106
London H. 70, 101, 103
Louis XIV. 50
- Mair (=Mayr) Joannes Baptista 60, 111, 112, 124
Marcke M. van 110
- Nelson Robert 70
- Ottaert Jac. 110, 123
- Piazza Julius 54, 109, 116, 123, 124
Pigliarch A. 54, 109
- Rooy Silvio van 62
Roosenthal J. C. 111
- Scheibelaus Melchior 112, 124
Schoonebeeck Adrian (= Hadrian) 21, 104
Schoonebeeck Peter (= Petrus Damianus) 21, 104
- Schroeder Johannes Joachim 1, 2, 83—86
Sharp archbishop John 63, 65, 66, 68, 73

- Sichem Christoffel van 88, 89, 91
Sparwenfeld Gabriel 4
Stegen Deodatus van der 79, 80, 122, 126

Tixerandet 11, 49

Whistoni Filii 26
Wilde Henrico de 103, 105, 106, 121
Wyatt 76

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0290244

